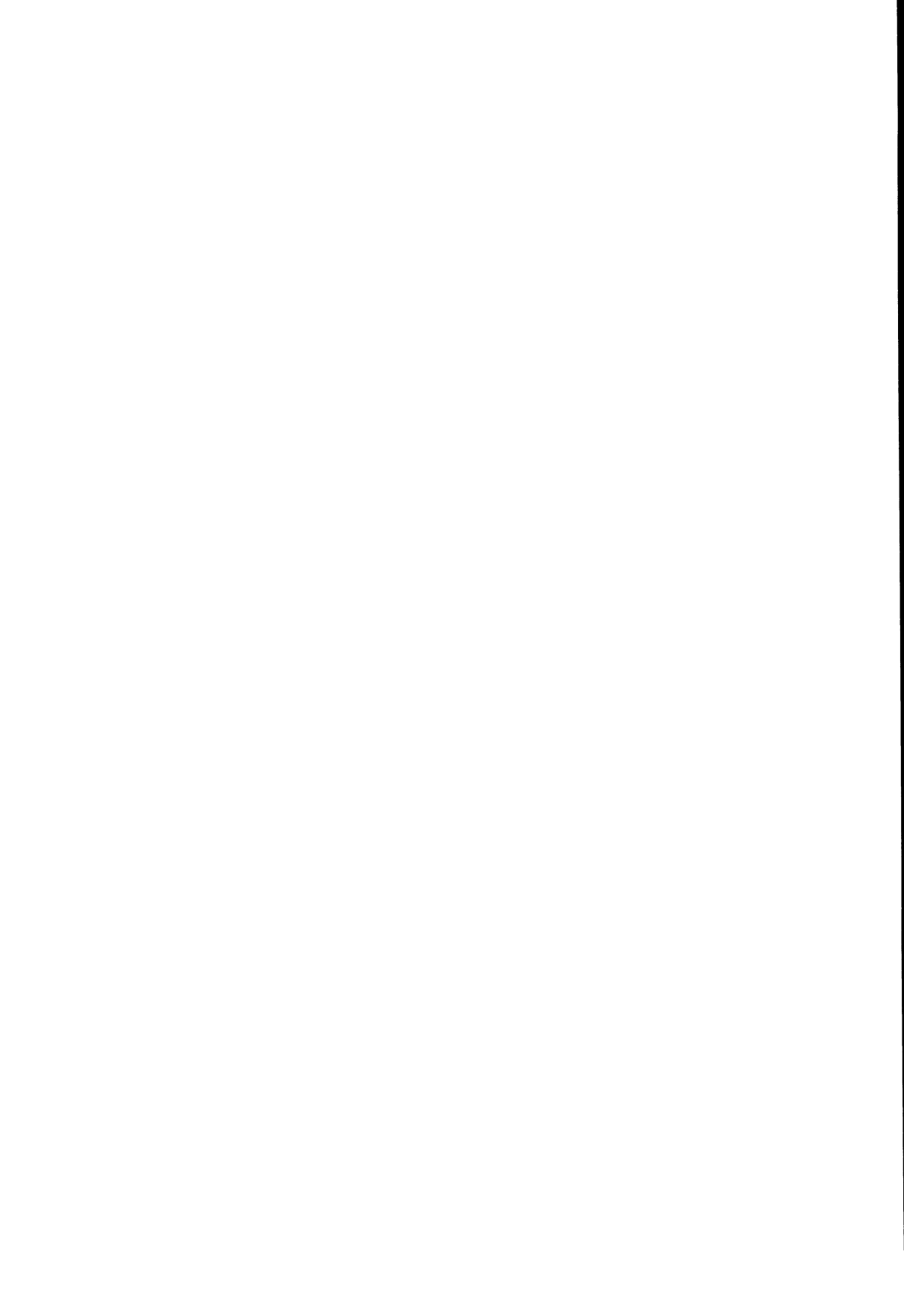

סיכוב ר' פתחיה מרגנשבורג בנוסח חדש

יוצא לאור על-ידי אברהם דוד

מבוא

יומן מסעותיו למזרח של ר' פתחיה, בן המאה הי"ב, המכונה "סבוב רבי פתחיה"¹, או "סביבות ר' פתחיה"², שונה במהותו מיומני מסעותיהם של יהודים אחרים בימי הביניים. שלא כדרכם של סיפורי מסע שהנוסעים עצמם מעלים בהם את זכרונותיהם לפי רצונם וטעמם, חיבור זה לא נכתב על-ידי הנוסע עצמו. כאן מובאות אנקדוטות שונות מחוויותיו של ר' פתחיה בעת מסעו, כפי שסיפר ליחיד או לקבוצה של שומעי לקחו. דבריו הועלו על הכתב על ידי אחד מבני החבורה ששמע את הסיפורים מפיו. הספר מדבר על ר' פתחיה תמיד בגוף שלישי, כגון: "אלה הדברים אשר סיפר הרב רבי פתחיה שסבב כל הארצות"³; "ועבר ר' פתחיה בארץ תוגרמה"⁴; "ואמר הר' פתחיה"⁵, ועוד. במקום אחד מעיד הרושם על עצמו ששאל את ר' פתחיה בעניינה של תיבת נח בהרי אררט: "ושאלתי להר"ר פתחיה אם יש התיבה שם ואמ' לי וכו'"⁶

מסתבר שהעורך האלמוני העלה על הכתב רק מקצת מן הדברים שמסר ר' פתחיה מחוויותיו ורשמיו. הוא הוסיף על אלה מסורות מקומיות שונות ששמע ממנו. ר' פתחיה או העורך צימצם את דבריו בעיקר למסעותיו בכבל וארץ-ישראל, ומעט בסוריה. אף סדר הזמנים לא נשמר בקפידה. את מסעו סיים ר' פתחיה בפראג⁷, ומאוחר יותר עבר לרגנשבורג, שם סיפר לבני חבורתו את חוויותיו ממסעו.

הסיבוב ונוסחיו

ספר מסעותיו של ר' פתחיה זכה למהדורות דפוס אחדות, שלא כולן מבוססות בהכרח על מקור זהה. בדפוס יצא החיבור לראשונה בפראג בשנת שנ"ה (1595).

- 1 כך מכונה החיבור במהדורת פראג שנ"ה.
- 2 כך בכתביד לונדון, ספריית בית הדין ובית המדרש 146 (במכון לתצלומי כתבייד עבריים ס' 4807). להלן: כתביד לונדון.
- 3 בפתיחה לטקסט. הציונים מכאן ואילך מתייחסים למהדורת א' גרינהוט, פרנקפורט ע"נ מיין תרס"ה, המבוססת על כתבייד אחדים ודפוסים ראשונים (להלן: ג). נוסח דומה הוא המועתק בכתביד לונדון הנ"ל, שגרינהוט לא הכיר אותו. גרינהוט הסתמך בין השאר על נוסח כתביד השמור בלייפציג. כתביד זה לא היה לנגד עיניו, אך את שינויי הנוסח שבו קיבל מאת ג' פורגס. לצערי אין כתביד זה בהישג ידי לפי שעה.
- 4 ג, עמ' 4.
- 5 ג, עמ' 25, 31.
- 6 בנוסח הסיבוב בכתביד ווארשא (ראה להלן), דף 131א.
- 7 ראה ג, עמ' 19: "ושכח הכתב בכיהם, והוא בא מביהם הנה" (לרגנשבורג).

כעבור שנים רבות הופיעה מהדורה אחרת שלו עם תרגום לטיני מעשה ידי כריסטופר וגנזייל (Wagenseil), באלטדורף (Altdorf), בשנת 1687. מהדורה שנייה של נוסח זה נדפסה בעיר זו בשנת 1696, ועל פיה פורסמה, שוב עם התרגום הלטיני, מהדורתו של אנטוניו צאנוליני (Zanolini), בשנת 1750. לאחר זמן נדפסו מהדורות נוספות. מהדורה ביקורתית, מלווה בחילופי נוסח, ראתה אור לפני למעלה מתשעים שנה על-ידי אלעזר הלוי גרינהוט, בפרנקפורט דמיין תרס"ה (1905). החיבור עורר התעניינות רבה גם בין משכילים שאינם מבני ברית. הוא תורגם ופורסם, יחד עם הנוסח העברי, בלשונות אירופאיות אחדות. מלבד שלוש המהדורות הלטיניות שהוזכרו לעיל, נדפס החיבור עם תרגום לצרפתית בפאריס 1831 על-ידי אליקים כרמולי (Carmoly); עם תרגום לגרמנית על-ידי דוד אטנזסר (Ottensoser), בפיוורדה תר"ד, ועל-ידי גרינהוט, יחד עם המהדורה העברית, בפרנקפורט דמיין 1904, ועם תרגום לאנגלית על-ידי אברהם בניש (Benish), בלונדון 1856. נוסח אנגלי בלבד של הספר נדפס בלונדון 1930 על-ידי אלקן נתן אדלר.⁸

עיון בנוסחי הטקסט הידועים ממהדורות הדפוס ומכתבי-יד,⁹ מעלה שינויים משמעותיים למדי של השמטות והוספות של תיבות או משפטים. לעתים צצים לפנינו ניסוחים שונים של פרט זה או אחר. אבל צורות סגנון ושימושי לשון זהים מעידים ללא צל של ספק שכל הנוסחים מתבססים על נוסח ארכאי אחד, שנשתנה באופנים שונים בשלבי מסירתו המאוחרים.

כתב-יד ווארשא

זה שנים מונח במכון לתצלומי כתבי-היד העבריים תצלום של כתב-יד שמקורו שמור בספריית האוניברסיטה של ווארשא¹⁰ (להלן: כ"י ווארשא). ישראל תא-שמע, מנהל המכון לתצלומי כתבי-היד העבריים, הסב לראשונה את תשומת הלב לחשיבותו של כתב-יד זה. במיוחד משך את לבו הנוסח של ספר סיבוב ר' פתחיה הכלול בו, נוסח שיש בו שינויים של ממש, לעומת הנוסחאות המצויינות במהדורות שבדפוס ושכתב-יד.

זמנו של כתב-היד איננו ברור, אך ככל הנראה אין הוא מאוחר לסוף המאה ה"טו. עובדה זו מקדימה אותו לכל נוסחי החיבור הידועים לנו. אף על פי כן, השוואת הנוסח לנוסחים המאוחרים יותר מוכיחה שהוא לוקה במידה רבה בחסר. עניינים שונים המובאים בחיבור שלמים יותר, ולעתים אף מדוייקים יותר במקורות

8 E. N. Adler, *Jewish Travellers in the Middle Ages*, London 1930, pp. 64-91

9 הכוונה לכתב-יד ווארשא (ראה בהערה הבאה), וכתב-יד לונדון הנזכר (לעיל, הערה 2), דף א, א"י. א. ההעתיקה היא משנת תל"ח (1678).

10 מספר 258, דף 127-131ב, מן המאה ה"טו. תצלומו במכון: ס' 32500.

המאוחרים. אבל במקומות אחדים נשתמר בכתב־יד ווארשא נוסח שלם יותר, ויש בו פה ושם גם דיוקים בעלי משמעות היסטורית, שאינם בנוסחים המאוחרים, כפי שנראה עוד להלן.

כאמור כל נוסחי החיבור יצאו מאב טיפוס אחד. ברור שהנוסח הקמאי עבר עיבודים שונים, שנוסח כתב־יד ווארשא הוא אחד מהם. הנוסחים האחרים, המאוחרים יותר, משמרים עיבוד אחר החופף במידה רבה את הנוסח הקדום יותר, אך הוא גם נבדל ממנו באופנים שונים. שני העיבודים מציגים גם נתונים אחדים שאינם זהים, ולעתים קרובות יקשה עלינו להכריע איזה הוא הנוסח המדויק יותר.

תולדות ר' פתחיה

החיבור אינו מוסר פרטים ביאוגרפיים כלשהן של ר' פתחיה, פרט לאיזכור שנים מאחיו: ר' נחמן מרגנשבורג¹¹ ור' יצחק בן יעקב הלבן. ר' יצחק זה היה מבעלי התוספות, ונמנה עם תלמידי המובהקים של רבנו תם. הוא חי בפראג, ובסוף ימיו שימש כדיין ברגנשבורג.¹² אין בחיבור פרט של ממש, לא על משך מסעו של ר' פתחיה, לא על זמנו ולא על מטרותיו. הנתון היחיד העולה מהחיבור נוגע לנקודת היציאה למסע הממושך, אבל גם בו מצויות בידינו שתי מסורות. ממהדורות דפוס אחדות¹³ עולה שהמסע החל בעיר פראג. אבל באחת ממהדורות הדפוס¹⁴ נאמר שר' פתחיה יצא למסעו מ"ריגנשבורג עיר מולדתו לפראג".¹⁵ המסורות מלמדות על כל פנים, שר' פתחיה התגורר בשתי הערים האלו, וכך עולה גם ממקומות אחרים בגוף החיבור.

לדעת החוקרים ר' פתחיה החל את מסעו בשנות השבעים המוקדמות של המאה הי"ב. הוא נסע מזרחה לפולין, ומשם לרוסיה לאיזור הקוקוז, והפליג לתוגרמה דרך הים השחור. הוא ביקר בכמה מדינות מוסלמיות, ובכללן: עירק, פרס,¹⁶ סוריה וארץ־ישראל (הצלבנית).

תוכן ה"סיבוב"

ר' פתחיה מוסר ידיעות מעניינות על אורח חייהם של תושבי המקומות שבהם עבר. ידיעות ספורדיות ביותר הוא מוסר על חיי היהודים בבבל, שבה הוא ביקר בשנת

- 11 על חכם זה אין בידינו ידיעות.
 12 ראה עליו: א"א אורבך, בעלי התוספות, ירושלים תש"מ, א, עמ' 215-223.
 13 מהדורות פראג, ואגנזייל, אוטנווסר ואחרות, שהוזכרו לעיל.
 14 מהדורת כרמולי הנ"ל.
 15 ובנוסח דומה גם בכתב־יד לונדון: "הלך [מן] ארץ אשכנזי לעיר פראג הק"ק שבפיהם".
 16 בפרס ביקר בעיר אחת בלבד, כלשונו: "לכן לא בא הרב ר' פתחיה אלא בעיר אחת של פרס", כ"י ווארשא, דף 129ב; ג, עמ' 10. מסתבר שכונתו לעיר שושן, שכן במקום אחר מציין ר' פתחיה ששהה ב"שושן הבירה"; כ"י ווארשא, דף 130ב; ג, עמ' 20.

17.1175 כבבל עבר בנציכין, בנינווה (היא מוצול) ובכגדאד. חשובות במיוחד הידיעות שהוא מוסר על טיבה של ההנהגה היהודית המרכזית בזמנו: על ראשות הגולה ועל ראש הישיבה ר' שמואל בן עלי הלוי, שעליו הוא מרבה בדברים במיוחד, כפי שעוד יוסבר להלן.

עניין רב מעוררים דברי ר' פתחיה גם מבחינה גיאוגרפית. הוא מתאר לפעמים נופים ותנאים טופוגרפים, מציין את כיווני נסיעותיו, מעריך מרחקים ממקום למקום, מציין אמצעי תחבורה ומתעכב על תנאים אקלימיים, מצבים פוליטיים ועוד.¹⁸ הוא מבליט מסורות יהודיות מקומיות הקשורות בציוני קברותיהם של יחזקאל, דניאל, עזרא וברוך בן נריה, ובאמונות ופולחנים שנתגבשו סביבם.¹⁹ גם התעניינותו של ר' פתחיה בארץ-ישראל, שהיתה נתונה בעת ההיא תחת שלטון צלבני, מתמקדת בעיקר בפולחן הקדושים שרווחו סביב קברי אבות האומה.²⁰ חוקרים שטיפלו בחיבור הזה והוציאוהו לאור במהדורותיהם ליבנו נקודות שונות העולות מן הטקסט, וניסו להשוות את דברי ר' פתחיה לדבריו של נוסע אחר שהגיע למזרח שנים אחדות קודם לכן, הלא הוא ר' בנימין מטודילה הספרדי. בשני ספרי המסעות הללו שרדו מסורות ופרטים זהים הנוגעים במיוחד ליהודי כבל. נעין כעת בכמה עניינים העולים מהשוואת נוסח כתב-יד ווארשא לנוסח המקורות המאוחרים לו.

התעניינות בשאלת בואו של המשיח

חזיונות הגאולה העסיקו את ר' פתחיה. בנוסחים המודפסים של ספרו נאמר שבהיותו בעיר נינווה הוא בא בדברים עם "איש חוזה ככוכבים ושמו ר' שלמה", "שאין כמוהו בקי במזלות" ושאלו "מתי יבוא משיח"? הלה השיב לו ש"העת קרוב הוא". ר' שלמה הוסיף דברים על דבריו, אלא שפרטי תשובתו הושמטו בכוונת

- 17 שנת ביקורו בעירק נלמדת מן העובדה ש"שנה אחת קודם שבא הר' פתחיה מת ר' דניאל ראש הגולה", כ"י ווארשא, דף 129ב; ג, עמ' 9. להלן נראה שר' דניאל נפטר בשנת 1174.
- 18 ההיבטים הגיאוגרפים שבחיבור זה נידונים אצל: C. R. Beazley, *The Dawn of Modern Geography*, II, London 1906, pp. 273-267 וכן אצל מ"א שולוואס, 'הידיעה בגיאוגרפיה אצל היהודים בתחום התרבות של היהדות האשכנזית בימי הביניים', ספר יובל לכבוד אברהם ווייס, ניו יורק תשכ"ד, עמ' תקכט-תקלו, תקמב-תקמד, תקמט-תקנא.
- 19 מסורות שונות הקשורות בפולחן הערצת הקדושים הנוכרים, רוכזו בספרו של א' בן יעקב, קברים קדושים כבבל, ירושלים תשל"ד. אף בגניזה הקהירית שרדה ידיעה בעלת עניין הנוגעת לביקורים בקבר יחזקאל, ראה: ש"ד גויטיין, 'בדרך להשתטחות על קבר יחזקאל, מכתב מן העיר שמטוניה שבארץ עיראק מתחילת המאה האחת-עשרה', מחקרים בתולדות יהודי עיראק ובתברותם, א (1981), עמ' 12-18. לאחרונה עוסקת בנושא זה באופן אינטנסיבי גלית חזן רוקם, ואמורה לפרסם בקרוב את מחקרה בעניין זה.
- 20 בסוגייה זו בכללותה העמיק חקור זה לא מכבר א' רינר, בדיסרטציה שלו: עלייה ועלייה דרגל לארץ ישראל 1099-1517, ירושלים תשמ"ח, חלק שני, עמ' 215-320.

מכוון על ידי אחד ממעבדי הטקסט, כנראה ר' יהודה החסיד, החכם האשכנזי המפורסם מרגנשבורג, שנמנה אולי עם בני חבורתו של ר' פתחיה. נוסחי הספר המודפסים מתארים את המעשה כדלהלן:

ובנינוה היה איש חוזה בכוכבי' ושמו ר' שלמ'נה] ובנינוה ובכל ארץ אשור ובכל החכמי' שאין כמוהו בקי במזלות. ושאל לו ר' פתחיה מתי יבא משיח? ואמר לו כבר ראיתי במזלות כמה פעמים בברור, אבל ר' יהודה חסיד לא רצה לכתוב פן יחשוּדוהו שהוא מאמין בדברי ר' שלמה.²¹

בכתב יד ווארשא מובאים דברי הספר המלאים במקום הזה, והם מאלפים ביותר. אותם דברים שהשמיט ר' יהודה החסיד היו מעין דו-שיח על דבר הגאולה, ר' פתחיה השואל ור' שלמה המשיב, וזה נוסח דבריו:

אומר לו החכם, אדוני ר' פתחיה מה ששאלתי²² משיח, דע לך באמת ובכרוך שכבר ראיתי כמה פעמי' בחכמות המזלות בעת גאולה, ואין לי רשות להגיד, אך תדע באמת שהעת קרוב הוא. אומר לו הר"ר פתחיה כמה שנים הוא? אומר לו לא אמה ולא מתאים.²³ אומר למה אינך מגלה אותו? אומ' לו הנה בשמים נגזר כשאני רוצה לגלות אותו מיד הפג וחלף לבי ונעלם ממני כאילו לא ראיתי זה מעולם במזלות. אבל דע לך שמזל טלה בוכה בכל יום עד שיבא הקץ. אומר לו הרב ר' פתחיה למה בוכה מזל טלה יותר מהכל מזלות? אומר לו וכי לא למדת מדרשת של אגדות שאומרים שאין ישראל נגאלין אלא בפסח, ולכך בוכה מזל טלה. ומיד כשיגיע קץ הגאולה יזריח אורו של טלה מסוף העולם ועד סופו. אומר לו הרב ר' פתחיה בחיך אדוני הסתכל בלילה במזלות אם אהיה בכיאת משיח אם לאו? אומ' לו כן אעשה כאשר דברת. כשהגיע הערב ראה החכם במזלות ואומר להרב ר' פתחיה תבוא לאבותיך בשלום ואחר כך ימים רבים יצמח קץ הגאולה. [אומר לו הרב ר' פתחיה] והלא דניאל התענה [ו]אלהו כמה שנים ולא נגלה לו. אומר לו איני דניאל ואעפ"כ²⁴ נגלה לי קץ הגאולה ואני רואה שקרוב העת מאוד. ואף כל מה שיש לאחר אלף שנים אני רואה במזלות, וכל שכן עת הגאולה שהם קרובי', שאני רואה אותם כמו שהיו למחר. אומ' לו הר"ר פתחיה מאחר שאתה רואה עתידות שא עיניך לשמים והבט במזלות. ואומר לו שוב תשוב בארצך כפחד גדול ואעפ"כ לא תהיה ניווק. אומ' לו הרב ר' פתחיה לאחר קץ הגאולה מה יהיה? אומ' לו כבר ראיתי שכבר עברו מלחמות גוג מגוג מלחמות גדולה ונורא מחרב ומרעב,

21 ראה: ג, עמ' 7.

22 צ"ל: ששאלת.

23 כך בכתב-היד, וצ"ל: לא מאה ולא מאתים.

24 אף על פי כן.

ועתה נהפך הכל ואיני רואה כי אם מעט מלחמה שהיה בעת ההיא, כן תשש כחו של ישראל בגלות כנקבה ואין להן יכולת לסבול כל אילו הצרות, אך כל מלחמות גוג מגוג שיהיו יהיו ביום אחד, ורבים מפושעי ישראל יהרגו בעת ההיא, והנשארים ירשו טוב. אומר לו הר"ר פתחיה וכמה מלאכי [=מלכים] יהיו עד ביאת משיח? אומר לו אחד עשר בישמעאלים, וחמשה באדום ושנים. והמלך האחרון יהרוג את בנו היוצא מחלציו מיד תספוק מלכות אדומית²⁵ והגאולה צומחת. דמים רבים ישפכו והכשרים שבדור יהרגו ויהיו כפרה לכל הנשארים. אומ' לו הרב ר' פתחיה יש שום שום! [אדם בדור הזה שיודע להסתכל במזלות? אומ' לו הן בני יודע. מיד שלח אחר בנו. אמר לו בני שא עניך לשמים וראה במזלות ותגיד לזה האיש כל מה שישאל ממך, אומ' לו כן אדוני. מיד הלך הזקן והניח הבן אצל הר"ר פתחיה מיד שאל לו הר' ר' פתחיה כל מה ששאל לאביו ממשיח ומגוג מגוג, והשיב לו כל מה שהשיב לו אביו ולא שינה דבר מכל אשר דיבר אביו. שמח הר"ר פתחיה עד מאוד ונותן תודה למקום.²⁶

ספק אם ה"צנוורה" של ר' יהודה החסיד מרגנשבורג משקפת את יחסו האמיתי לחזיונות הגאולה וחישובי הקץ. השאלה מתי תבוא הגאולה העסיקה כמובן גם את חסידי אשכנז. מעידות על כך מסורות אגדיות שונות מהמרחב האשכנזי-צרפתי מזמנו של ר' יהודה החסיד ואילך.²⁷ בין אלו מובאת למשל המעשה דלהלן:

ר' יהודה חסיד ואביו ר' שמואל החסיד קבלו: דודי צח ואדום בתקצ"ה לפרט, ור' שמואל החסיד רצה לכתוב הקץ בשעת פטירתו ואמר להביא דיו וקלמוס [...] שהביאו מיד מת. ולאחר פטירתו בא בחלום לר' יהודה חסיד והגיד לו. וכמו כן רצה לכתוב אותו בשעת פטירתו מיד מת.²⁸

סיפור אגדי זה משקף במידת מה את המגמה העיונית שרווחה בסוגיא הזאת באשכנז. מצד אחר, ניכרת אצלם, וביחוד אצל ר' יהודה החסיד הסתייגות מוחלטת מנושא חישובי הקץ, כפי שעולה מן הפסקה הבאה מספר חסידים:

אם תראה אדם שהוא מתנבא על משיח, דע כי הוא עוסק או כמעשה כשפים או כמעשה שדים או היו משביעים בשם המפורש. ובשביל שהיו מטריחים

25 צ"ל: אדומית.

26 עמ' 128ב-129א. קטע זה פורסם לפני שנים אחדות על-ידי ד"ר שלמה שפיצר מאוניברסיטת בראיילן, ב'עלי ספר', טו (תשמ"ט), עמ' 133-134 מתוך כתב-יד זה, ללא הבהרת הרקע, ובלי לציין שעל דבר קיומו של הסיכוב בכתב-יד ווארשא שמע מ' תא-שמע, שאף הסב תשומת לבו לקטע האמור. לעניין זה ראה תגובתו של תא-שמע, שם, טז (תש"ן), עמ' 187. התגובה לא צוינה משום מה בתוכן העניינים של החוברת.

27 ראה: א' מארכס, 'מאמר על שנת הגאולה', הצופה לחכמת ישראל, ה (תרפ"א), עמ' 194-202.

28 שם, עמ' 195.

את המלאכים או את הרוחין אומרים לו אל תשיח כך שיגלה לכל העולם ולבסוף יהיה לבשת ולחרפה לכל העולם על שהטריח את המלאכים או השדים ובאותו מקום שום פורענות באה בשביל אותו שהשביע ושדים באים ולומדים לו חשבונות וסודות לבשתו ולבשת המאמינים בו... כי אין אדם יודע על ביאת משיח.²⁹

חסידי אשכנז גילו אפוא עניין באמונה משיחית, כדרך כל יהודי בכל אתר ואתר, ויתכן שאף עסקו בחישובי קץ. משום כך היו בקרבם גם כאלה שעשו אזנם כאפרכסת לכל שמועה או עדות שבישרה את בוא הגאולה. מכאן התעיינותו הנלהבת של ר' פתחיה לידיעות ולחישובים על התקרבות מועד הגאולה שנפוצו בבבל. מאידך גיסא היתה גם התנגדות חריפה להשפעת האמונה המשיחית על המציאות היום יומית, ובכלל זה גם חרדה מהתהוות תנועות משיחיות. בראש המתנגדים הללו ניצב ר' יהודה החסיד.³⁰

יצאה למסע עם חבר — ר' מאיר

מנוסח כתב־יד ווארשא, וממנו בלבד, מתברר שר' פתחיה יצא למסעו למזרח עם יהודי נוסף בשם "רבי מאיר". בדעת שניהם היה להגיע גם למצרים, אך ר' פתחיה נמלך בדעתו בשל חששו מ"המלחמה" שם, אולם חברו ר' מאיר המשיך לשם לבדו, כלשון הכותב: "ורבי מאיר הלך למצרים ומפני המלחמה לא הלך עמו [הר"ר] פתחיה לשם".³¹ לא ברור מאיזו מלחמה חשש ר' פתחיה בעת שהייתו בבבל בשנת 1175. המקורות המוסלמים בני הזמן אינם מספרים דבר על מאבקים מזויינים במצרים בעת הזאת. יתכן שר' פתחיה נזון בעניין זה משמועות שלא היה להן יסוד, ואפשר שחשש ממלחמה שעלולה היתה לפרוץ במצרים או בדרך אליה. השנים שבהן מדובר מצויינות בשינויים פוליטיים רדיקלים: אלו השנים שבהם נפלה הממלכה הפטימית (בשנת 1171), והתבסס שלטון האיובים תחת סלאח א־דין, שליט מצרים וסוריה (החל משנת 1174).

מניין היהודים בכגדאד

נתונים דמוגרפים הנוגעים לקהילת יהודי כגדאד הגיעו לידינו גם מפי ר' בנימין מטודילה. לפי דעתו היו בכגדאד, לפי נוסח אחד: "כמו ארבעים אלף יהודים

29 ספר חסידים, מהדורת וויסניצקי־פרימן, ירושלים תרפ"ד, סי' ריב, עמ' 76. נוסח השונה במקצת מצוי בדפוס בולוניה, מהדורת ר' מרגליות, ירושלים תשי"ז, סי' רו, עמ' קצה.

30 ראה: 88-91 pp. G. G. Scholem, *Major Trends in Jewish Mysticism*, New York 1941, pp. 241-245. דן מוסיף עוד מקורות שיש י' דן, תורת הסוד של חסידות אשכנז, ירושלים, עמ' 241-245. דן מוסיף עוד מקורות שיש בהם כדי להבליט את התנגדות חסידי אשכנז לעיסוק בחישובי הקץ.

31 כ"י ווארשא, דף 129ב.

מישראל", ולפי נוסח אחר: "אלף יהודים".³² ר' פתחיה, שלא הכיר את ר' בנימין מטודילה, מציג הערכה דמוגרפית זהה: "אלף יהודים".³³ אולם בנוסח כ"י ווארשא כתוב: "ובעיר בגדתה יש כשלשה אלפים יהודים".³⁴ אין ספק, שהנוסח הראשון בספר מסעות ר' בנימין רחוק ביותר מן המציאות. במושגים האורכניים של אותם ימים, לא יעלה על הדעת לשער אוכלוסיה יהודית בסדר גודל של רבבות בשום עיר, יהיו גודלה ומרכזיותה אשר יהיו. אף המניין של "אלף יהודים" איננו מתקבל על הדעת לאור נתונים אחרים שמעלה ר' פתחיה, כפי שנראה להלן, אלא אם כן נניח שכוונת הנוסע לציין מניין משפחות. מכל מקום נראה יותר לקבל את הנתון העולה מנוסח כתב־יד ווארשא כקרוב למציאות. ראוי לזכור שבמקום אחר בחיבור מציין ר' פתחיה בהפרזה את גודלה של הישיבה בבגדאד: "ויש לראש ישיב' אלפים תלמידים".³⁵ לא יחזיק זה מוגזם לשער שמניין התלמידים הגיע לכמה מאות, בעוד גודלה של האוכלוסיה היהודית בבגדאד בכללה מגיע לכמה אלפים.

ההנהגה היהודית בבבל

גם בתיאור הנהגת הקהילה הבבלית, שונה נוסח כתב־יד ווארשא בכמה פרטים ממקבילותיו. כדי לעמוד על משמעות ההבדלים הללו, ראוי לפרוש יריעה רחבה מעניינה של ההנהגה היהודית הבבלית כפי שהיא מצטיירת מתאורו של ר' פתחיה. ר' פתחיה משרטט את דמותו של ראש הישיבה של בגדאד, ר' שמואל בן עלי הלוי, בר פלוגתא חריף של הרמב"ם, וחושף כמה עניינים מכבשונה של ראשות הגולה בבבל. הידיעות שבידינו על ההנהגה היהודית בבבל כמאה הי"ב אינן רבות. הידיעות הלאקוניות המובאות בנוסחי חיבורו של ר' פתחיה, שאינן חופפות תמיד את המשתמע מנוסח כתב־יד ווארשא, מצטרפות בהתאמה כמעט מלאה לחומר הדוקומנטרי שנחשף לפני שנים שלשה דורות בסוגיה הזאת.

ראשות הישיבה הבבלית

ראשות הישיבה הבבלית נזכרת בדברי ר' פתחיה בהקשרים שונים סביב אישיותו של "ראש ישיבה שבבגדתה שמו שמואל ב"ר עלי הלוי",³⁶ ששימש כראש הישיבה

32 ראה: מסעות ר' בנימין מטודילה, מהדורת מ' אדלר, לונדון תרס"ז (להלן: בנימין), עמ' לח. בשני כתב־יד קדומים של המסעות נקוב מניין של "ארבעים אלף יהודים". בדפוס פירארה שיי"ו ובשאר דפוסים הנוסח הוא: "אלף יהודים", ראה: נ"ג אדלר, הערות למהדורה האנגלית של מסעות ר' בנימין, לונדון 1907, עמ' 39.

33 ראה: ג, עמ' 8.

34 כ"י ווארשא, דף 129א.

35 כ"י ווארשא, שם.

36 כ"י ווארשא, שם.

בבגדאד כשלושים שנה.³⁷ ר' שמואל מוכר היטב כמי שהרבה להתפלמס בחריפות עם הרמב"ם בענייני הלכה ופילוסופיה. על פולמוס זה שרדו איגרות ותשובות מהרמב"ם.³⁸ אף ר' בנימין מטודילה מזכירו בספר מסעו.³⁹ ר' פתחיה נתוודע אל חכם זה בביקורו בבגדאד, ואף קיבל מידי המלצה שנועדה להקל על המשך מסעו במזרח: "והולך ר' פתחיה חותם של ראש ישיבה עמו, וכל מה שהיה מבקש אותו היה עושין ומראין אותו כל מה שישאל",⁴⁰ וכן: "ונתן הר' שלמה"⁴¹ כתב להר"ר פתחיה בכל מקום שיבא שייתירו לו ולהראות לו קברות הצדיקים".⁴² ר' פתחיה מפליג בשבחו בחיבורו:

ראש ישיבה והוא שר. ויודע תורה שכתב⁴³ ותורה שבעל פה וכל חכמות מצרים ואין דבר נעלם ממנו ויודע שמות, וכל התלמוד יודע בגירסות.⁴⁴

את ישיבת ר' שמואל מתאר ר' פתחיה בצורה עניינית, אם כי במידה בלתי מבוטלת של הגזמה, כלשונו:

37 מקור חשוב לתולדותיו משמשות האיגרות שהחליף עם חכמי דורו במזרח. איגרותיו שרדו באוסף פירקוביץ שבסנט פטרסבורג, ופורסמו לפני למעלה משני דורות על-ידי ש' אסף, 'קובץ של אגרות ר' שמואל בן עלי ובני דורו', תרביץ, א (תר"ץ), חוב' א, עמ' 102-130, חוב' ב, עמ' 43-84, חוב' ג, עמ' 15-80 (להלן: אסף, אגרות ר' שמואל בן עלי). דיונים רבים אודותיו בעקבות פרסומו של אסף כלולים בחיבורו הגדול של י' מאן, ראה: J. Mann, *Texts and Studies*, I, Cincinnati 1931, לפי המפתח לדרך שני, שיצא לאור שם, 1935, עמ' 1583. (להלן: מאן, מקורות ומחקרים).

38 ראה: S. Poznanski, *Babylonische Geonim im nachgaonischen Zeitalter*, Berlin 1914, pp. 15-36. (להלן: פוזננסקי, גאוני בבל); תשובות הרמב"ם, מהדורת י' בלאו, ב, ירושלים תש"ך, עמ' 566-578. תשובות אלו, בדיון ההפלגה בנהרות בשבת, שבלאו פרסמן על-פי הנוסח העברי, נתגלו לפני שנים אחדות בנוסחם המקורי בערבית, ופורסמו על-ידי מ' בניהו, 'תשובות שאלות לרמב"ם', ספר זכרון להרב נסים, בעריכת מ' בניהו, סדר שני, ירושלים תשמ"ה, עמ' ריב"לד. בלאו תרגם מחדש את התשובות על-פי המקור הערבי הנ"ל, ראה: תשובות הרמב"ם, ד, ירושלים תשמ"ו, עמ' 11-24. התשובות נדונו מחדש אצל י' תא-שמע, 'תשובות הרמב"ם בענין ההפלגה בנהרות בשבת', *Maimonidean Studies*, I (1990), חלק עברי, עמ' 23-42. ראה גם י' שילת, איגרות הרמב"ם, א, ירושלים תשמ"ז, עמ' רעג-שיד. שילת דן גם במחלוקות הפילוסופיות בין ר' שמואל והרמב"ם, ובכללן על איגרת תחית המתים לרמב"ם. זה לא מכבר גילה י"צ לנגרמן את חיבורו של ר' שמואל בן עלי "מאמר תחיית המתים" בתרגומו העברי, ובו הוא משיג בחריפות על חיבורו הנזכר של הרמב"ם, ראה: י"צ לנגרמן, 'קובץ חדש בפילוסופיה היהודית של ימי הביניים', קריית ספר, סד (תשנ"ב-תשנ"ג), עמ' 1231-1232 (= מגנוי המכון לתצלומי כתבי היד העבריים, בעריכת א' דוד, ירושלים תשנ"ו, עמ' 146-147).

39 ראה: בנימין, עמ' לח-לט.

40 כ"י ווארשא, דף 129ב; ג, עמ' 12.

41 כאן החליף המעתיק בטעות את ר' שמואל בר' שלמה.

42 כ"י ווארשא, שם; ג, שם: "ונתן ר' שמואל ראש ישיבה כתב וחותמו לר' פתחיה בכל מקום שיבא".

43 צ"ל: שבכתב.

44 כ"י ווארשא, דף 129א; ג, עמ' 8.

ויש לראש ישיב' אלפים תלמידים, ובפעם אחת יוצאים לפניו וסביביו חמש מאות ויותר. וקודם שידעו לומדים בעיר לפני תלמידי חכמים אחרים, וכשיודעין הולכין לפני ראש ישיבה.⁴⁵

בהמשך מתאר ר' פתחיה כיצד מתנהלים השיעורים בישיבה באמצעות "מתורגמנים", היינו: מלמדים שתפקידם לפשט או לבאר את דברי ראש הישיבה:

ובכית גדול מאוד יש לראש ישיבה. ומחופה בפנים במעילים והוא לבוש בגדי זהב והוא יושב למעלה. והתלמידים למטה על הקרקע. והוא אומר למתורגמן, ואם אין המתורגמן יודע שואל לראש ישיבה. והזקנים וישישים מקיפין אותו ויש לו כעשרים מתורגמנים. אחד אמר לצד אחת מסכתא אחת מתורגם לאחרים וכל התלמוד אומר בניגון, ואחר שגורסין מפרש להם.⁴⁶

השימוש במתורגמן במהלך הלימוד בישיבה היה קיים בתקופה התלמודית, אך המשיך גם בתקופת הגאונים. ר' נתן הבבלי מספר שבחגיגת מינוי ראש הגולה היה "פותח ראש ישיבת סורא, והמתורגמן עומד עליו ומשמיע דבריו לעם".⁴⁷ הזכות להשתמש במתורגמן היתה נתונה גם לאב בית הדין בישיבה הבבליית באותה עת, ועל כך למדים אנו מאיגרותיו של ר' שמואל בן עלי.⁴⁸

ר' פתחיה מעיד עוד על ר' שמואל בן עלי שמצורתו היתה פרושה כמעט על כל קהילות המזרח, ובכלל זה ארץ-ישראל. הוא האציל סמכויות שיפוט לדייני אותן קהילות:

ובכל ארץ אשור ובדמשק ובערי מדי ופרס ובארץ בבל אין להן דין אלא מה שמסר ר' שמואל ראש ישיבה, ונתן בכל עיר לדון ולהורות בעיר וחותרמו הולך בכל הארץ ובכל ארץ ישראל והכל יריאים ממנו. ויש לו ששים עבדים שרודים את העיר במקלות והזקנים עומדים לאחורי התלמידים ושאלו ממנו חכמת המזלות ושאר כל מיני חכמות ובלחלק ובחבור.⁴⁹

לפי ר' פתחיה "ר' שמואל ראש ישיבה" היה ממנה רבנים ודיינים ("ונתן בכל עיר לדון ולהורות") ושאר בעלי עמדות בקהילות בכל ומחוצה לה. אכן דברים ברורים בעניין זה עולים גם מאחת מאיגרותיו של ראש הישיבה: "והוא ימנה מי שהוא ראוי מהחזנים והמלמדים והפורסים וממוני בית דין בכל מקום ומקום".⁵⁰

45 כ"י ווארשא, שם; ג, שם.

46 כ"י ווארשא, דף 129א-ב; ג, עמ' 9.

47 ראה: א' נויבאוואר, סדר החכמים וקורות הימים, ב, אוקספורד תרנ"ג, עמ' 84, וראה גם: S. D. Goitein, *A Mediterranean Society*, II, Berkley, Los Angeles and London 1971, pp. 198-213 (להלן: גויטיין, חברה יס-תיכונית).

48 ראה: אסף, אגרות ר' שמואל בן עלי, חוב' א, עמ' 111.

49 חכמת המתמתיקה. כ"י ווארשא, דף 129ב; ג, עמ' 10.

50 אסף, אגרות ר' שמואל בן עלי, חוב' ב, עמ' 70.

לדברי בנימין מטודילה סמכויות אלו היו בידי "ראש הגולה" שנותן להם רשות בכל הקהלות האלו לשום על כל קהל וקהל רב וחזן כי הם באים אליו לקחת הסמיכה ורשות".⁵¹ דבריו מתייחסים לראש הגולה דניאל בן חסדאי, שהרי בזמן שורתו ביקר בנימין מטודילה בכבל. אולם ר' דניאל נפטר שנה אחת לפני ביקורו של ר' פתחיה,⁵² וכשהגיע ר' פתחיה לבגדאד עדיין לא נקבע מי יהיו יורשיו. סביר שבאותו זמן נטל ראש הישיבה לידו סמכויות שהיו קודם לכן בידי ראש הגולה. מסתבר עוד, שאחד ממוקדי המחלוקת בין ר' שמואל ור' דניאל היה על דבר הסמכות למנות דינים, רבנים ושאר בעלי תפקידים מרכזיים. כל עוד חי ראש הגולה הנזכר, ידו של ראש הישיבה היתה על התחנות, וכך נרמז גם מדברי ר' פתחיה, האומר על ראש הגולה ש"הוא יותר שר מראש ישיבה".⁵³

על מידת זיקתם של חכמי סוריה וארץ-ישראל לר' שמואל בן עלי ראש ישיבת בבגדאד אנו למדים מאיגרותיו של הרמב"ם הקשורות לפולמוס עם ר' שמואל הלוי,⁵⁴ ולא פחות מזה מאיגרות שמואל בן עלי עצמו.⁵⁵ בדבריו של ר' פתחיה על קהילת דמשק נאמר ש"נשיא להם וראש ישיבה ר' עזרא מלא תורה, כי סמכו ר' שמואל ראש ישיב' שבבל".⁵⁶

כמדומה שאין זה מקרה שר' פתחיה אינו מונה בכלל ארצות הנתונות למרותו של ר' שמואל את מצרים. סביר מאוד להניח שקהילות מצרים היו בעת ביקורו של ר' פתחיה במזרח (1175) תחת השפעתה המכרעת של ההנהגה המקומית, שבראשה עמד שר שלום הלוי (זוטא).⁵⁷

מאידך מציין ר' פתחיה שבתיווכו של ראש הישיבה היו באים תלמידי חכמים מבבל וממצרים ללמד בקהילות רחוקות:

אז שלחו לראש ישיבה שישלח להם תלמידי חכמים, וכל מי שהוא עני ורוצה ללמוד⁵⁸ והולך לשם ללמד את בניהם תורה ותלמוד ומבבל ומארץ מצרים הולכים תלמידים שם ללמד.⁵⁹

51 בנימין, עמ' מא.

52 הוא נפטר בשנת 1174, כפי שנראה עוד להלן.

53 כ"י ווארשא, דף 129ב; ג, עמ' 9. לעניינה של המחלוקת ביניהם ראה: מאן, מקורות ומחקרים, א', עמ' 229-230. כתוצאה ישירה ממציאות זו ניסה ר' שמואל בן עלי לבטל את משרת ראש הגולה, ראה עוד להלן.

54 ראה: י' שילת, איגרות הרמב"ם, א', עמ' רפ, רפה.

55 ראה: אסף, אגרות ר' שמואל בן עלי.

56 כ"י ווארשא, דף 130ב; ג, עמ' 28. ר' עזרא נזכר גם בדברי ר' בנימין, ראה בנימין, עמ' לא וכן בקטעי גניזה אחרים, כמי ששימש ראש ישיבת ארץ הצבי בדמשק, ראה: אסף, אגרות ר' שמואל בן עלי, חוב' א, עמ' 116-117, חוב' ב, 80-81, חוב' ג, עמ' 77; מאן, מקורות ומחקרים, א, עמ' 230, 237, 251-252.

57 על שנות כהונתו של שר שלום (זוטא) כראש ההנהגה היהודית במצרים ראה: M. Ben-Sasson, "Maimonides in Egypt: The First Stage", *Maimonidean Studies*, 2 (1991), pp. 3-30.

58 צ"ל: ללמד.

59 כ"י ווארשא, דף 131א; ג, עמ' 25.

לדברי ר' פתחיה נתבססו מקורות ההכנסה של ראש הישיבה בכבל על הסדר עם השלטונות שלפיו מסי היהודים, לפחות בחלקם, לא שולמו לאוצר החליפות, אלא לישיבה: "וכל יהודי שנב[ב]ל בבל נתון זהוב לראש הישיבה, כי המלך אינו מקבל מס, אל ראש ישיבה".⁶⁰ יש להניח שכוונת ר' פתחיה להכנסות הישיבה מהרשות, היינו: מאותם אזורים בכבל וארצות אחרות שהיו בתחומי השפעתה. מאז תקופת הגאונים, בבל היתה מחולקת לשלוש רשויות: של ראש הגולה ושל שתי הישיבות: סורא ופומבדיתא.⁶¹ בלתי סביר הוא שהכנסות מהרשות היו תחליף למיסוי המיועד לאוצר החליפות.

ר' פתחיה מבליט את גיוני המלכות שבהם נהג ראש הישיבה בכבל: "ויש לראש ישיבה כששים עבודים".⁶² ומי שלא יעשה ציוויו במהרה יכוהו, והכל יריאים ממנו והוא צדיק ועניו ומלא תורה ומלובש בגדי כהונה מזהב כמלך".⁶³ אבל ברור שלא בכל עת יכול היה ראש הישיבה לנהוג בפזרנות, שהרי תקציבה השוטף של הישיבה היה נתון לחסדן של קהילות קרובות ורחוקות שבי'רשות' ראש הישיבה, הן שנתבעו לשאת בנטל קיומה והחזקתה של הישיבה. היו זמנים שבהם הישיבה נקלעה לקשיים כספיים. פנייה של ראש הישיבה ר' שמואל בן עלי אל הקהילות לסייע בתרומה לישיבה להחליץ מן החובות הכבדים הרובצים על הישיבה, ידועה לנו מן העשור האחרון של המאה הי"ב.⁶⁴

ר' פתחיה מזכיר גם את בתו היחידה של ראש הישיבה, שהיתה לדבריו "בקיאה בקרייא ובתלמוד והיא מלמדת בחורים את הקרייאה, והיא סגורה בבניין והתלמיד' מבחוץ ואין רואין אותה".⁶⁵

לפי ר' פתחיה, ר' שמואל בן עלי הטביע היטב את חותמו גם על סדרי התפילה בבית הכנסת. לא רק שהיה ממנה חזנים,⁶⁶ אלא אף קבע בעצמו איזה ניגון יושמע בעת התפילה.⁶⁷

בכתב־יד ווארשא נזכרים שני בעלי תפקידים מרכזיים נוספים בישיבה הבבלית:

- 60 כ"י ווארשא, דף 129ב; ג, עמ' 10.
 61 ראה: סדר החכמים וקורות הימים (לעיל, הערה 47), שם, עמ' 85-87.
 62 צ"ל: עבדים.
 63 כ"י ווארשא, דף 130ב; ג, עמ' 22.
 64 אסף, אגרות ר' שמואל בן עלי, חוב' א, עמ' 117-120.
 65 כ"י ווארשא, דף 129ב; ג, עמ' 10. שתי קינות על פטירתה נכתבו על־ידי המשורר אלעזר בן יעקב. אחת מהן פורסמה על־ידי פוננסקי, גאוני בבל, עמ' 62-65. ושתיהן פורסמו מן הדיוואן שלו, שההדיר ח' בראדי, ירושלים תרצ"ה, עמ' דט, יכ"ד. שם מצויין, שהבת נשאה לר' "עזריהו" (דיוואן, עמ' יב), קרוב לוודאי שהכוונה לר' זכריה בן ברכאל, שמלא את מקומו של ר' שמואל בן עלי בראשות הישיבה לאחר פטירתו בשנת 1193, ראה: אסף, שם, חוב' א, עמ' 108-109; מאן, מקורות ומחקרים, א, עמ' 239.
 66 כ"י ווארשא, דף 131א; ג, עמ' 24.
 67 על מעמדם החברתי המיוחד של החזנים במזרח בסוף תקופת הגאונים ולאחריה, ראה: גויטיין, חברה יס־תיכונית, ב, עמ' 219-224; ט' בארי, 'לתולדות משפחת חזנים בכבל', נוסט עזרא, לכבוד ע' פליישר, ירושלים תשנ"ה, עמ' 251-267.

"רב אליעזר", המתואר כ"ראש תחת ראש הישיבה",⁶⁸ ו"אחיו של ראש ישיבה" שעליו נאמר ש"הוא סגן". בנוסחים האחרים של הסיכוב מכונה רב אליעזר בתואר "ראש הגולה".⁶⁹ מסתבר שהנוסח שבכתב-יד ווארשא הוא הנכון, שהרי אי אפשר שראש הגולה יצוין על-ידי ר' פתחיה כמי שמצוי "תחת ראש ישיבה". כזכור ר' פתחיה עצמו מציין במקום אחר בהקשר ל"ר' דניאל ראש הגולה" ש"הוא יותר שר מראש ישיבה". ברור שבעיני ר' פתחיה, ראש הגולה ניצב במעמד חברתי נעלה יותר.⁷⁰ יעקב מאן אף הציע לזהות את אותו ר' אליעזר עם ר' "אלעזר בן צמח ראש הסדר", שנזכר אצל ר' בנימין מטודילה,⁷¹ שתוארו מעיד עליו שהיה כפוף ישירות לראש הישיבה. התואר 'ראש הסדר' מצוי הרבה בהיררכיה של ישיבות בכל עוד מתקופת הגאונים, אבל טיבו לא נתחוויר דיו. יש המזהים את ראש הסדר עם ראש אחת השורות בישיבה, בדומה ל'ריש כלה' או 'אלוף',⁷² ויש הרואים בו כינוי לעוזר ראש הישיבה, האחראי מבחינה פדגוגית לשכבת תלמידים.⁷³ אין זה מן הנמנע, שר' יוסף בן יעקב ראש הסדר, מעתיק הספרים הנודע, שחי ופעל בכבל ובמצרים בעת הזאת, שימש גם הוא בישיבה הבגדדית תחת הנהגתו של ר' שמואל בן עלי.

"אחיו של ראש ישיבה הוא סגן"⁷⁴ נזכר על-ידי ר' שמואל בן עלי באחת מאיגרותיו: "אחינו רבנא חנניה סגן הישיבה".⁷⁵ שני האחים נזכרים גם יחד אצל ר' בנימין מטודילה: "וראש הישיבה השנייה ור' חנניה אחיו סגן הלויים".⁷⁶ מסתבר שמשרת סגן הישיבה אינה זהה עם משרת אב בית הדין. באותה עת, ואף קודם לכן בתקופת הגאונים, אב הישיבה היה המשנה לראש הישיבה.⁷⁷ יקשה עלינו לדעת אל נכון מה היתה משמעותו המדוייקת של התואר הזה בישיבה בעת הזאת.⁷⁸

- 68 כ"י ווארשא, דף 129 א.
- 69 ג, עמ' 9.
- 70 יש להניח שר' פתחיה היה מודע ליחסו השלילי של ר' שמואל בן עלי לראש הגולה. להלן נראה כיצד ניסה ר' שמואל בן עלי לבטל את משרת ראשות הגולה.
- 71 בנימין, עמ' לט. ראה: ר' מאן, 'משרת ראש הגולה בכבל והסתעפותה בסוף תקופת הגאונים', ספר זכרון לש"א פוזננסקי, חלק עברי, ורשה תרפ"ז, עמ' כג-כד (להלן: מאן, משרת ראש הגולה); ה"ל, מקורות ומחקרים, א, עמ' 241, הערה 90.
- 72 ראה: J. Mann, *The Jews in Egypt and Palestine under the Fatimid Caliphs*, I, Oxford, 1920, p. 279; גויטיין, חברה יס-תיכונית, ב, עמ' 198-199.
- 73 ראה: ל' גינת, ר' יוסף ראש הסדר ופירושו למשנה (מן הגניזה), עבודת גמר לתואר שני, אוניברסיטת תל-אביב, תש"ן, חלק א, עמ' 29-34; א' ברקת, שפריר מצרים, תל-אביב תשנ"ה, עמ' 38-39.
- 74 כ"י ווארשא, דף 131 א.
- 75 אסף, אגרות ר' שמואל בן עלי, חוב' ב, עמ' 81. האח נזכר באיגרות נוספות ללא ציון שמו, ראה: אסף, שם, עמ' 50, 55, 60, 63, חוב' ג, עמ' 28, 38, וכן מאן, מקורות ומחקרים, א, עמ' 215-216.
- 76 בנימין, עמ' לט. אפשר שלפנינו פליטת קולמוס: הלויים במקום ישיבה.
- 77 ראה: מאן, מקורות ומחקרים, שם.
- 78 בקינתו של אלעזר בן יעקב על פטירת בתו של ר' שמואל בן עלי (לעיל, הערה 65, עמ' יג) נזכר "דניאל סגן הישיבה", ראה עוד מאן, שם.

נשיא וראש הגולה

ר' פתחיה מקדיש דברים אחדים לתולדות ראשי הגולה והנשיאים בזמנו. 'נשיאים' נקראו בימים ההם בני משפחתם של ראשי הגולה, שלא זכו למשרת ראש הגולה. רבים מהם ביקשו למצוא כר לפעולה בתחומי ההנהגה בזכות ייחוסם, בארץ ישראל, כמצרים ובסוריה.⁷⁹ ר' פתחיה מתאר את הנשיאים צאצאי יאשיהו בן זכאי,⁸⁰ שישבו בימיו בעיר מוצול. הוא מזכיר פעמיים את התחרות בין שני האחים ר' דוד ור' שמואל⁸¹ ששאפו לרשת את משרת ראש הגולה בעיר זו, לאחר פטירת ראש הגולה ר' דניאל בן חסדאי.⁸² ר' דניאל מת בשנת 1174,⁸³ ולא הניח בנים זכרים.⁸⁴ תוצאות ההתמודדות עדיין לא היו ידועות לר' פתחיה, וכדבריו: "עדיין לא הושוו".⁸⁵ נראה שבמשרת ראש הגולה זכה ר' שמואל, שנתמנה בשנת 1176.⁸⁶ יורשו היה בנו דוד, שנתמנה למשרת ראש הגולה בשנות התשעים של המאה הי"ב,⁸⁷ ועל-פי עדות ר' יהודה אלחריזי⁸⁸ עדיין שימש במשרתו במחצית השנייה של העשור השני של המאה הי"ג, ב"אשור", היינו: מוצול.⁸⁹ כמאה שנה ויותר לאחר מסעו של ר' פתחיה למזרח עדיין ישב ראש הגולה בעיר מוצול.⁹⁰

עקירת ראשות הגולה מבגדאד למוצול קשורה ככל הנראה בנסיגותיו של ראש הישיבה הדומיננטי ר' שמואל בן עלי לבטל כליל את המשרה הזאת לאחר מותו של ראש הגולה דניאל, לפי שהיא נראתה בעיניו מיותרת ומזיקה.⁹¹ המשרה עצמה אמנם לא בוטלה, אך נושאה הורחקו ממרכז השלטון בבגדאד, ובכך ודאי חל פיצוח ניכר במעמדם.

- 79 לעניין זה ראה: מאן, מקורות ומחקרים, א, עמ' 400-401; M. R. Cohen, *Jewish Self-Government in Medieval Egypt*, Princeton 1980, pp. 191-192.
- 80 ראה: מאן, משרת ראש הגולה, עמ' לב.
- 81 כ"י ווארשא, דף 129ב; ג, עמ' 5, 9, שם, עמ' 9, מצויין במקום ר' שמואל: ר' ישראל. גם בכתב-יד ווארשא, הוחלף שמו בשני המקומות לר' ישראל. נראה שנכונה הגירסא שמואל, כפי שנראה עוד להלן.
- 82 ג, עמ' 5, 9. שם אביו נזכר אצל בנימין, עמ' לט. אולם בשני הנוסחים של הסיכוכ מצויין משום מה ששם אביו היה שלמה. ראה עליו: מאן, מקורות ומחקרים, א, עמ' 208, 228-243.
- 83 ראה: פוזננסקי, גאוני בבל, עמ' 119; אסף, אגרות ר' שמואל בן עלי, חוב' א, עמ' 127; מאן, מקורות ומחקרים, א, עמ' 237.
- 84 כ"י ווארשא, דף 129ב; ג, עמ' 9.
- 85 כ"י ווארשא, שם; ג, שם.
- 86 אסף, אגרות ר' שמואל בן עלי, א, עמ' 127; מאן, מקורות ומחקרים, עמ' 237, 239, 241.
- 87 ראה: מאן, שם, עמ' 224, 243.
- 88 תחכמוני, מהדורת א' קמינקא, ווארשא 1899, עמ' 368.
- 89 ראה: ב"צ אשל, ישובי היהודים בבבל בתקופת התלמוד, 'ירושלים תשל"ט, עמ' 41-42.
- 90 ראה: מאן, משרת ראש הגולה, עמ' כד.
- 91 ראה: אסף, אגרות ר' שמואל בן עלי, חוב' א, עמ' 126-128, חוב' ב, עמ' 62-68; מאן, מקורות ומחקרים, א, עמ' 237-243; א' גרוסמן, ראשות הגולה בבבל בתקופת הגאונים, ירושלים תשמ"ד, עמ' 109, 126-128.

ר' פתחיה מתאר גם את מקור הכנסותיהם של ה"נשיאים"⁹². אלו נטלו לדבריו מחצית מ'מס הגולגולת' שיהודי ה'רשות' שלהם נתחייבו לשלם, וחציו נמסר לרשות השלטונית.⁹³ כך היה הדין גם לגבי עזבונות שנותרו בלא יורשים: כמות "יהודי אורח", אזי "חצי הממון לוקח השלטון וחצי הנשיאים"⁹⁴. הוא מוסיף ומדגיש שהנשיאים היו בעלי רכוש: היו להם "שדות וכרמים". לנשיאים ולראש הגולה היו בימיו סמכויות ענישה מרחיקות לכת: יש "בית הסוהר וחובש בו את הרשעים ואם גוי ויהודי המתקוטטי יחד אם חייב"⁹⁵. עוד הוא מציין ש"תלמידי חכמים רבים" סמוכים על שולחנם.⁹⁶ על הרחבת סמכויותיו של ראש הגולה מצביע כבר ר' בנימין מטודילה.⁹⁷ ר' פתחיה רומז גם ל"נשיא" היושב בדמשק. על נשיאים בעיר זו יש בידינו ידיעות מועטות בלבד.⁹⁸

מסעו בארץ-ישראל

מקום שולי מבחינה כמותית תופס תיאור מסעו של ר' פתחיה בארץ-ישראל. בחלק זה הנוסח שבכתב-יד ווארשא לוקה במידה רבה בחסר, ביחס לנוסחים האחרים.⁹⁹ התיאור לוקה בהעדר רציפות גיאוגרפית, ואין בו מוקדם ומאוחר, דבר שהוא אופייני לאסופה מקרית של אנקדוטות. אולם עיקר דבריו מתייחסים למסורות אגדתיות שונות, בעיקר יהודיות, הקשורות לפולחן קדושים (אישים מן המקרא ותנאים).¹⁰⁰

כמה ידיעות בעלות עניין על היהודים בארץ-ישראל בעת הזאת מפוזרות באקראי בחיבורו של ר' פתחיה. ר' פתחיה הדריס לכיוון ארץ-ישראל מדמשק, בדרך העוברת "ממערת פמייס", היא בנייאס.¹⁰¹ הנקודה הראשונה הנזכרת על-ידו בארץ היא טבריה, שעליה הוא מספר ש"שם יש קהילות".¹⁰² קהילה יהודית היתה גם

92 כ"י ווארשא, דף 128ב; ג, עמ' 5.

93 כאן ובמקומות אחרים הוא ודאי מתכוון לראשי הגולה.

94 כ"י ווארשא, שם; ג, עמ' 6.

95 כ"י ווארשא, דף 128ב; ג, עמ' 6.

96 כ"י ווארשא, שם; ג, עמ' 5-6.

97 ראה: בנימין, עמ' מ.

98 ראה: מאן, משרת ראש הגולה, עמ' כח-כט, לב.

99 כ"י ווארשא, דף 131ב; ג, עמ' 29-36.

100 זה לא מכבר ניסה י' פראוור לאפיין חלק זה של מסע ר' פתחיה, ראה: י' פראוור, 'תיאורי מסע עבריים בארץ-ישראל בתקופה הצלבנית', קתדרה, 40 (תשמ"ו), עמ' 56-62, וכן בספרו: J. Praver, *The History of the Jews in the Latin Kingdom of Jerusalem*, Oxford 1988, pp. 206-215. הוא מעלה נקודות חשובות שאחדות מהן ראיות לעיון נוסף. דיון מקיף על פולחן הקדושים בארץ-ישראל בתקופה זו מצוי בחיבורו של א' ריינר (לעיל, הערה 20), חלק שני, עמ' 215-320.

101 ג, עמ' 29. מקום זה אינו נזכר בנוסח כתב-יד ווארשא.

102 כך בכתב-יד ווארשא. בנוסחים האחרים, בלשון יחיד: "קהילה".

בציפורי. ר' פתחיה מזכיר שני יהודים שחיו במקום זה, את ר' נהוריא,¹⁰³ שהוא לדבריו "רופא מומחה הוא ותלמיד חכם, וצדיק, ומוכר בשמים בשוק, ובניו לפניו בחנותו", ואת בנו ר' "יהודא". עדותו של ר' פתחיה על ישוב יהודי בציפורי באותה עת היא כמדומה בעלת חשיבות מיוחדת, לפי שאין בידינו ידיעה אחרת בעניין זה.¹⁰⁴ בעכו הוא מציין: "ויש יהודים שם". אבל בירושלים הוא אומר ש"אין שם יהודים אלא ר' אברהם הצבע". אכן זו היתה המציאות בירושלים בימים ההם: השלטון הצלבני אסר על יהודים להתיישב בעיר.¹⁰⁵ בפסקה העוסקת בחברון אין זכר לקיומו של ישוב יהודי. עוד קודם לכיבוש הצלבני בשנת 1099 חדלה להתקיים קהילה יהודית בחברון.¹⁰⁶

מטרת נסיעתו

מה היתה מטרת נסיעתו של ר' פתחיה? אין להניח שר' פתחיה ביקש לעלות לרגל לארץ-ישראל, שהרי הוא כלל במסעו ארצות מרוחקות ונדחות שאינן במסלול הרגיל של עולי הרגל. לאחרונה הועלה מחדש הרעיון שנסיעתו היתה קשורה למטרות מסחריות.¹⁰⁷ אין תימוכין לרעיון הזה בחיבורו של ר' פתחיה. אני מציע לראות במסעו של ר' פתחיה נסיון להתחקות על עקבות עשרת השבטים, נסיון שהיה קשור תמיד בתקוות משיחיות. ברור שר' פתחיה גילה עניין רב בחישובי הקץ וציפה במתיחות רבה לביאת הגואל. סיפור מפגשו עם ר' שלמה האסטרוולוג, שאת פרטיו אנו מכירים כעת במלואם בזכות הנוסח החדש של ספר מסעותיו, מוכיח זאת בעליל. יתכן מאד שהתוודעותו ל"מינים" – הקראים – "כזרייא" (קרימאה) שעל קנקנם ניסה לתהות,¹⁰⁸ מצביעה על מגמה זו. מה גם שבמקום אחד בספרו הוא מתווה מסלול נסיעה מקבר יחזקאל לנהר הסמבטיון: "בדרך הולכים בעשר ימים עד נהר שבתיון".¹⁰⁹ כמדומה לי שקשירת נהר הסמבטיון במסלולי נסיעה 'ריאליים', לצד ההתעניינות במנהגי הקראים חושפים את מטרות הנוסע. אפשר שביקורו כזרייא,¹¹⁰ נועד להתחקות על צאצאי הכוזרים שהתגירו, לאור

103 כך בכתב־יד ווארשא, בשאר הנוסחים: "נהוריא".

104 ידיעה מעניינת על יהודים בעיר זו במאה השביעית עולה ממקור מוסלמי, ראה: מ' גיל, ארץ-ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה (634-1099), חלק א, תל-אביב תשמ"ג, עמ' 3, הערה 2. שתי ידיעות לאקונויות לעניין זה עולות ממסמכי הגניזה מן המאות ה"א-י"ב, ראה: מאן (לעיל, הערה 72), ב, עמ' 357. וראה גם: גיל, שם, עמ' 175.

105 ראה: פראוור בספרו (לעיל, הערה 100), לפי מפתח.

106 בנימין מציין לגביה: "מדינת חברון היתה כהר והיא חריכה היום, ובעמק בשדה המכפלה שם העיר היום, ושם הבמה הגדולה שקורין ש' אברם והיא היתה כנסת היהודים בימי ישמעאלים", ראה: בנימין, עמ' כז. ולעניין זה ראה: גיל, שם, עמ' 171-172.

107 ראה: ריינר (לעיל, הערה 100), עמ' 38.

108 כ"י ווארשא, דף 128א; ג, עמ' 4.

109 כ"י ווארשא, דף 130א; ג, עמ' 15.

110 כ"י ווארשא, דף 128א; ג, עמ' 3.

המסורת שראתה בבני הממלכה הזאת את צאצאי עשרת השבטים.¹¹¹ לא רחוק הוא שגם הסיפור שמעלה ר' פתחיה על "מלכי משך", שמקומם "עד הרי חשך" במרחק של "כעשרת יום" מבגדאד, ששלוחיו הגיעו לעיר זו בשעה שהוא היה שם וספרו כיצד "נתגיירו",¹¹² קשור לעניין הזה. בין אם נקבל את זהותם של בני "משך", כבני הכוזרים, ובין אם לאו,¹¹³ יש בדברי ר' פתחיה עדות להתעניינות מיוחדת שגילה בנדחי ישראל. יתכן שעוד ביטויים כגון אלו נכללו בסיפורים אחרים שהשמיע ר' פתחיה ברגנשבורג, אלא שאחד משומעיו שהעלה על הכתב מבחר מסיפוריו השמיט אותם, כפי שעשה ר' יהודה החסיד במעשה ר' פתחיה והאסטרוולוג, ואולי הוא עצמו עשה זאת, ועוד צריך עיון.

111 המסורת על היות הכוזרים בני שבט שמעון מוכרת מאחת הנוסחאות של סיפור אלדד הדני, מן המאה התשיעית: "ושבט שמעון וחצי שבט יהודה (צ"ל: מנשה) בארץ כוזרים", ראה: א' עפשטיין, ספר אלדד הדני, בתוך כתבי ר' אברהם עפשטיין, כרך ראשון, ירושלים תש"י, סיפור ד, עמ' עג. וכן הוא בנוסח האיגרת ששיגר פלוני מבני כוריה לר' חסדאי אבן שפרוט שישב בקורדובה שבספרד במאה העשירית: "ואומרים בארצינו כי אבותינו משבט שמעון היו", ראה: N. Golb and O. Pritsak, *Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century*, Ithaca and London 1982, p. 112; עוד ראה: עפשטיין, שם, עמ' יח; א"ו פולק, כוריה, תל-אביב תשי"א, עמ' 234-237, 296; D. M. Dunlop, *The Jewish Khazars*, New York, 1967, pp. 140-142.

112 כ"י ווארשא, דף 131א; ג, עמ' 25.

113 ראה: פולק (לעיל, הערה 111), עמ' 72-73, 215-216; דונלופ (שם), עמ' 220.

סיבוב ר' פתחיה: כ"י ווארשא, האוניברסיטה 1258¹

[127 ב] אלה הדברים אשר סיפר הרב ר' פתחיה מביהם,² אחיו של ר' יצחק הלבן ואחיו של ה"ר נחמן מביהם³ אשר סיבב כל הארצות ושב וסיפר מה ששמע ומה שראה.

הלך מפראג שבביהם לפולן, ומפולן לקיאוב [ב] שברוסיא, ומרוסיא הלך בששה ימים עד נהר דופא.⁴ ומעבר הנהר התחיל ללכת בארץ קדר.⁵ ואין להן ספינות אלא תופרין כעשר עורות של סוסין שטוחין ורצועה אחת בשפה סביב ומושכין אות' במלחמה,⁶ ועל העורות יושבין העגלות וכל המשא בתוך העורות וקושרין רצועות שבשפת העורות בזנבות הסוסים והסוסים שטין וכן עוברי' את המים.

ובארץ קדר אין אוכלין לחם אלא אורז ודוחן מבושל בחלב וחלב גבינה ובשר משימין תחתיהן על [128 א] הסוס תחת האוכף ומגיעין ומזיע והבשר חם והבשר הכשר.⁷ ואין הולכין בארץ קדר אלא על ידי תיור, וכך נשמעין⁸ להם אחד מבני קדר נועץ מחט בעצבעין⁹ של עצמו ונותן לאותו שיש לו ללכת עמו דרך ארצו ליבלע הדם והיה לו בדמו¹⁰ כבשרו.

ועוד שבועה אחרת ממלאין כלי נחשת או¹¹ של מתכות שבו פרצוף אחד ושתיים¹² שניהם יחד המתייר וההולך עמו ולא ישקרו זה לזה לעולם.¹³ ואין להם מלך אלא נשיאי' ומשפחות ועבר את ארץ קדר לרחבה בששה עשר יום ויושבי אוהלים הם,¹⁴ והם רואין למרחוק ועיניהם יפים מפני שאינן אוכלין מלח וחונין בעשבים שנותני' ריח.¹⁵ ובעלי חצים הם ומורין את העוף בהדי דקא פרח.¹⁶ ורואים

1 שינויי נוסח כולטים בהשוואה לנדפס במהד' גרינהוט יצויינו להלן באות ג. 2 מוצאו של ר' פתחיה מ"ביהם" מצויין רק בנוסח הזה. ראה לעיל, במבוא. 3 גם מוצאו של ר' נחמן מ"ביהם" מצויין בנוסח הזה בלבד. בנוסחים האחרים שבידינו נזכרים שני האחים בדברי החתימה לחיבור. 4 ג דנפרא. 5 כרמולי ואוטנווסר מתרגמים טטריה. הראשון אף מייחד דיון קצר לעניין זה. א"א הרכבי, חדשים גם ישנים, ירושלים תש"ל, עמ' 154 וכן מאן, מקורות ומחקרים, ב, עמ' 288, מתייחסים לפיסקה הזאת, אך מזהים את המקום באופן אחר. 6 ג חסרות שלוש התיבות האחרונות. 7 ג והבשר חם ואוכלין את הבשר. "והבשר הכשר" — בלתי מובן. אולי הכוונה לבשר בהמה כשרה? 8 ג נשבעין, וכך נכון. 9 צ"ל: באצבעו. 10 ג כדמו. 11 ג חסרה תיבה זו. 12 ברור שצ"ל: ושותים. לפני תיבה זו מועתקות האותיות: "ושר", ונראה שהן תחילת המלה: ושותים. 13 ג ולא ישקר לו לעולם. 14 בדוים. 15 ג נוסף: טוב. 16 מהארמית: במעופו.

יותר ממהלך יום¹⁷ ואין להם הרים אלא הכל גיא. ואחר¹⁸ מהלך ששה עשר יום¹⁹ הולך לשון ים ומפסיק בין קדר ובין ארץ בזריא²⁰ והולך בארץ כזרייא,²¹ ושם מנהג שהנשים מספידות ומייללות כל היום וכל הלילה את אבותיהם שמתו ואת אמותיהן וכן עושים²² אחד מבניהם או מבנותיהם²³ ומספידין את האחרון ומלמדות את בנותיהם קינה בלילה ומתאנחות ומייללות והכלבים בוכים וצועקים לקולם והלך בה בשמנה ימים. ובסוף ארץ כזרייא נהר²⁴ יסובכיהו ושם מתקבצין כל הרוצה ללכת בספינה. ומרחוק²⁵ יש ים שעולה סרחון גדול משם לצד אחד²⁶ ומצד אחד יש ים שאינו מסריח והגיחי²⁷ כמהלך יום בין שני ימים ואם היה עובר את ים של סרחון היה מת.²⁸ והרוח מנשב מן הים²⁹ שמסריח לים שאינו מסריח מתים הרבה,³⁰ ואין הולכין אלא כשהרוח מנשב לצד עבר הנהר.³¹ ועבר בארץ תוגרמה בחמשה ימים בקצהו³² ומשם והלאה מאמינים בחוקת של מחמט. ומתורגמה³³ כנס³⁴ בארץ ארט, ובשמונה ימים הלך עד נוה³⁵ ושם³⁶ הרים גדולי³⁷ גבוהי. מהרי ארט לימין בארץ קדר אין יהודי, ובארץ כזרייא³⁸ יש מינים³⁹ ואומ' להם ר' פתחיה למה אין בכם מאמינים בדברי חכמים? אמרו לפי שלא לימודם⁴⁰ אבותיהם. ובערב שבת חותכין הלחם⁴¹ ואוכלין בחשך ויושבים במקום אחד כל היום וכל הלילה⁴² ואין מתפללין⁴³ מזמורים. כשהיה מספר להם ברכת המזון ותפילה שלנו היה טוב בעיניהם אבל אמרו לא ראינו תלמוד מעולם ולא שמענו מהו.

ובארץ ארט יש קהילות הרבה⁴⁴ והלך אחרי⁴⁵ ארט עד ניציבין⁴⁶ ועד חוסן כיפה. חוסן סלע גדול⁴⁷ של ארט⁴⁸ מהלך יומים⁴⁹ ומניציבין ועד כנגדו ובניציבין יש קהילה גדולה⁵⁰ ושם בבית הכנסת שבנא עזרא הסופר ושתי בתי כנסיות

17 ג נוסף: ומכירין. 18 ג חסרה תיבה אחרונה. 19 ג יום אחד. 20 צ"ל: כזרייא. 21 ג חסרות שלוש תיבות אחרונות. 22 ג נוסף: עד שימותו. 23 ג נוסף: או מן המשפחה. 24 ג שבעה עשר נהרות. 25 ג נוסף: יבא שמה. 26 ג אחר. 27 ג תיבה זו חסרה. משמעותה לא ברורה. 28 ג נוסף: מיד. 29 ג מיד וכשהרוח בא מים. 30 ג ימותו. 31 ג כשהרוח נוטה לצד אחר. 32 ג חסרות שלוש התיבות האחרונות. 33 צ"ל: ומתורגמה. 34 ג נכנס. 35 ג נציבין. 36 ג ועוד. 37 ג חסרה תיבה אחרונה. 38 ג חסרות שתי התיבות האחרונות. 39 נראה שמתכוון לקראים, כמסתבר מן ההמשך. אלה ישבו בקרימיאה (Crimea) ולא ככזרייא, ועל כן מסתבר שכוונתו אכן לקרימיאה, ראה: מאן, שם, עמ' 288-289. מה גם שאת כזרייא הוא כבר הזכיר לעיל. 40 צ"ל: לימודם. 41 ג כל הלחם שאוכלין בשב'. 42 ג חסרות שתי התיבות האחרונות. 43 ג נוסף: אלא. 44 ג חסרות שלוש תיבות אחרונות. 45 ג בהרי. 46 על נציבין, המוכרת עוד מתקופת המשנה, ראה: ב"צ אשל, ישובי היהודים בבבל בתקופת התלמוד, ירושלים תשל"ט, עמ' 189-191 (להלן: אשל, ישובי היהודים). 47 ג חסרות שלוש תיבות האחרונות. 48 ג הרי ארט. 49 ג נוסף: לצד שנגדו. 50 המעתיק התכוון לכתוב קהילה, ובטעות רשם קח, סימן שתי אותיות למחיקה בנקודות מעליהן, וחזר וכתב "קהילה". 51 על קהילה בעיר זו ראה: בנימין, עמ' לג. לפי דבריו יש בה "כמו אלף יהודי".

שבנא ר' יהוד' בן בתירא,⁵² ומניצבין ואילך ארץ אשור.⁵³ ובכית הכנסת שבנא עזרא הסופר⁵⁴ יש אבן ארומה⁵⁵ קבועה בכותל שהביא עמו שלקח מבית המקדש. וזכוריא לשון⁵⁶ אחר ותואמה⁵⁷ לשון אחר ונותנין מס למלך יוון, וקדר לשון אחר. מניצבין ואילך כארץ בבל,⁵⁸ ומניצבין הלך בשמונה ימים עד ננוה.⁵⁹ ומעבר הנהר⁶⁰ לצד עבר⁶¹ כנגדו מהלך ג' ימים לננוה הישנה⁶² והיא שממה וכל ארץ ננוה שחורה כזפת, ובמקום היפוכה⁶³ של ננוה שהיא העיר⁶⁴ נהפך כסדרם אין בו עשב,⁶⁵ וננוה החדשה כנגדו מעבר השני.

ובננוה⁶⁶ קהל גדול כששת אלפים ויותר, ושני נשיאים יש בה, אחד שמו ר' דוד ואחד שמו של ר' ישראל⁶⁷ והם בני שני אחים [128 ב] והם מזרע דוד המלך וכל אחד⁶⁸ נותן זהו לשנה מגולגלתו. חצי המכס מן היהודים הוא לשלטון והוא המלך⁶⁹ אלא שאין⁷⁰ קורין לו אלא שלטון, והוא תחת מלך בבל, וחצי המכס⁷¹ לנשיאים, ויש להם שדות וכרמים. ואין לכל⁷² הארצות⁷³ וגם בארץ בבל⁷⁴ ופרוס⁷⁵ ומדי ובדמשק⁷⁶ אין להם חזנים אלא יש לנשיאים אוכלי שולחנם תלמידי חכמים רבים. ופעמים רבים⁷⁷ אומר לזה,⁷⁸ ויש לנשיא בית הסוהר וחובש בו את הרשעים ואם גוי ויהודי המתקוטטי יחד אם חייב⁷⁹. והרב ר' פתחיה היה חולה בננוה ואומרי' הרופאים של המלך לא יחיה. ומנהג שם⁸⁰ יהוד' אורח שמת⁸¹ חצי הממון לוקח השלטון וחצי הנשיאים.⁸² והיה הנשיא ירא שמה יעליל עליו השלטון,⁸³ מפני שהר' ר' פתחיה היה לבוש בגדים חמודים שלא יאמר עשיר הוא,⁸⁴ וסופרי השלטון⁸⁵ שהיו שם יקחו⁸⁶ הממון כשימות, ואמ' הר"ר פתחיה שיעבירוהו [...]. כך חולה⁸⁷ את הנהר חדקל והנהר רחב ואין עוברין בספינה כי הנהר חדקל היה מהפך את הספינה, אלא קושרין כאלף נודות יחדיו ושמים קנים עליהם אדם ומשא כמו רפסדות⁸⁸ דלום בלשון אשכנז,⁸⁹ והמים בריאים מיד נתפא.

52 ג ושם בית הכנסת של ר' יהודה בן בתיר' ושתי בתי כניסיות שבנה עזרא הסופר. 53 ג ארבע תיבות אחרונות מובאות במשפט הבא, וכך נכון. אשור היא מוצול, ראה: אשל, ישובי היהודים, עמ' 41-42. 54 ג חסרות חמש תיבות אחרונות. 55 ג אדומה, וכך נכון. 56 ג במשמעות: אומה. 57 ג צ"ל: תוגרמה. 58 ג חסרות ארבע תיבות אחרונות. 59 ג לננוה החדשה. 60 ג ונהר חידקל. 61 ג צ"ל: עובר. 62 ג ניסוח שונה ותוכן זהה. 63 ג חסרה תיבה אחרונה. 64 ג העיקר של נינוה שהיה היער. 65 ג נוסף: וצמח. חורבנה של נינוה נזכר גם אצל בנימין, עמ' לד. 66 ג נוסף: החדשה. 67 ג שמואל, וכך נכון. על כך ראה לעיל, במבוא. 68 ג אדם. 69 ג ניסוח שונה: מה שבא מיהודי חציו לשלטון המלך. 70 ג נוסף: מלך. 71 ג המס. 72 ג באותן. 73 ג נוסף: חזנים. 74 ג חסרה תיבה אחרונה. 75 ג צ"ל: ופרס. 76 ג נוסף: ובכל אותן הארצות. 77 ג חסרה תיבה אחרונה. 78 ג נוסף המשפט: להתפלל ופעמי' אומר לזה להתפלל. 79 ג נוסף: היהודי חייב חובשו אם הישמעאל חייב חובשו. על סמכויות של ראש הגולה ראה לעיל, במבוא. 80 ג נוסף: כל. 81 ג שימות. 82 ג חסרות שתי התיבות האחרונות. 83 ג שבע תיבות אחרונות חסרות. 84 ג נאים אמרו עשיר הוא. 85 ג השלטון. 86 ג לקחת. 87 ג להעבירו כל כך חולה. 88 ג נוסח משפט זה שונה, אך תוכנו זהה. 89 ג שקר ולר"ש ועליהם המשא והאדם.

ובננוה היה פיל גדול ואין לו ראש בולט בחוץ ואוכל כשתי עגלות תבן ביום.⁹⁰ ופיו בחוזה⁹¹ וכשחופץ לאוכל⁹² מוציא שפתים כמאתים אמות⁹³ ובשפתו מקבץ התבן ומכניס בפיו. וכשנתחייב אדם לשלטון הריגה אומר⁹⁴ לפיל זה שנתחייב ולוקחו בשפתיו ומשליכו למעלה וממיתו כמו את⁹⁴ עושה בידו כן הוא עושה בשפתו ומשונה ומפחד⁹⁵ הוא. ועל הפיל בונין⁹⁶ עוד שנים עשר פרשים עם השריונים וכל צרכיהם עמהם שם עליו⁹⁷ ומותח שפתיו⁹⁸ ועולין בו כגשר, ואין הפיל מקבל עליו אלא כפי מה שיוכל לשאת.⁹⁹

ובננוה היה איש חוזה בכוכבים¹⁰⁰ וכל אנשים מארץ אשור ומבבל מודים שאין כמוהו ובקי במזלות.¹⁰¹ ושאל לו הרב ר' פתחי מתי יבוא משיח?¹⁰² אומר לו החכם אדוני ר' פתחיה מה ששאלתי משיח דע לך באמת ובכרור שכבר ראיתי כמה פעמי' בחכמות המזלות בעת גאולה ואין לי רשות להגיד, אך תדע באמת שהעת קרוב הוא. אומר לו הר"ר פתחיה כמה שנים הוא, אומר לו לא אמה ולא מתאים¹⁰³ אומר למה אינך מגלה אותו. אומ' לו הנה בשמים נגזר כשאני רוצה לגלות אותו מיד הפג וחלף לבי ונעלם ממני כאילו לא ראיתי זה מעולם במזלות, אבל דע לך שמזל טלה בוכה בכל יום עד שיבא הקץ. אומר לו הרב ר' פתחיה למה בוכה מזל טלה יותר מהכל מזלות? אומר לו וכי לא למדת מדרשת של אנדות שאומרים שאין ישרא' נגאלין אלא בפסח, ולכך בוכה מזל טלה. ומיד כשיגיע קץ הגאולה יזריח אורו של טלה מסוף העולם ועד סופו. אומר לו הרב ר' פתחיה בחיך אדוני הסתכל בלילה במזלות אם אהיה בביאת משיח אם לאו. אומ' לו כן אעשה כאשר דברת. כשהגיע הערב ראה החכם במזלות ואומר להרב ר' פתחיה תבוא לאבותיך בשלום ואחר כך ימים רבים יצמח קץ הגאולה והלא דניאל התענה. אליהו כמה שנים ולא נגלה לו. אומר לו איני דניאל ואעפ"כ¹⁰⁴ נגלה לי קץ הגאולה ואני רואה שקרוב העת מאוד. ואף כל מה שיש לאחר אלף שנים אני רואה במזלות, וכל שכן עת הגאולה שהם קרובי, שאני רואה אותם כמו שיהיו למחר. אומ' לו הר"ר פתחיה מאחר שאתה רואה עתידות שא עיניך לשמים והבט במזלות. ואומר לו שוב תשוב [129 א] בארצך בפחד גדול ואעפ"כ לא תהיה ניווק. אומ' לו הרב ר' פתחיה לאחר קץ הגאולה מה יהיה? אומ' לו כבר ראיתי שכבר עברו מלחמות גוג מגוג מלחמות גדולה ונורא מחרב ומרעב ועתה נהפך הכל ואיני רואה כי אם מעט מלחמה שהיה בעת ההיא, כן תשש

90 ג נוסף: בפעם אחת. 91 צ"ל: בחוזה. 92 צ"ל: וכשחפץ. 93 ג כאמתים, וכך נכון. 94 ג שאדם, וכך נכון. 95 ג ומפואר. 96 ג נוסף התיבה: עיר. 97 ג חסרות חמש חיבות אחרונות. 98 ג ומוציא שפתו. 99 ג חסר משפט אחרון. 100 ג נוסף: ושמו ר' שלמי'. 101 ג ניסוח שונה במקצת ותוכן זהה. 102 ג נוסף: ואמר לו כבר ראיתי במזלות כמה פעמים בכרור, אבל ר' יהודה חסיד לא רצה לכתוב פן יחשדוהו שהוא מאמין בדברי ר' שלמה. לעניין זה ראה לעיל, במבוא. 103 כך בכתב-היד, וצ"ל: לא מאה ולא מאתים. 104 אף על פי כן. אף כי יש פה סימני מחיקה מעל ראשי תיבות אלו, נראה שיש צורך לשלבם בטכסט.

כחו של ישראל בגלות כנקבה ואין להן יכולת לסבול כל אילו הצרות אך כל מלחמות גוג מגוג שיהיו יהיו ביום אחד, ורבים ממושעי ישראל יהרגו בעת ההיא, והנשארים ירשו טוב. אומר לו הר"ר פתחיה וכמה מלאכי יהיו עד ביאת משיח אומר לו אחד עשר בישמעאלים וחמשה באדום ושנים. והמלך האחרון יהרוג את בנו היוצא מחלציו מיד תספוק מלכות אדוימת¹⁰⁵ והגאולה צומחת, דמים רבים ישפכו והכשרים שבדור יהרגו ויהיו כפרה לכל הנשארים. אומ' לו הרב ר' פתחיה יש שום שום! אדם בדור הזה שיודע להסתכל במזלות אמ' לו הן בני יודע. מיד שלח אחר בנו. אמר לו בני שא עניך לשמים וראה במזלות ותגיד לזה האיש כל מה שישאל ממך, אומ' לו כן אדוני. מיד הלך הזקן והניח הבן אצל הר"ר פתחיה מיד שאל לו הר' ר' פתחיה כל מה ששאל לאביו משיח ומגוג מגוג והשיב לו כל מה שהשיב לו אביו ולא שינה דבר מכל אשר דיבר אביו. שמח הר"ר פתחיה עד מאוד ונותן תודה למקום.

ועתה נחזור לענין ראשון.

וירד¹⁰⁶ במורד המים בט"ו ימים עד גן של ראש ישיבה שבבל,¹⁰⁷ וביבשה¹⁰⁸ הולכים חודש אחד ומננוה ואילך קהילות בכל עיר ועיר וכפר וכפר. ובא לגן אחד שהוא של ראש ישיבה, ובגן כל מיני פירות והגן גדול מאוד ובו דודאים שקורי מדרגולש¹⁰⁹ והוא פרצוף אדם, והעשבים שלהם רחבים. ומשם ביום אחד הלך עד בבל,¹¹⁰ ואין אדם עלה במים¹¹¹ את חדקל מפני שחדים ועזים הם, אלא הולכין¹¹² בגמלים ופרדות ביבשה וקשור את הנדות¹¹³ אחרי הגמל.

ובגדתה¹¹⁴ היא עיר הממלכה וכל שרי¹¹⁵ השלטון [...] ¹¹⁶יש בה והשלטון הוא¹¹⁷ המושל הגדול¹¹⁸ ושולט על כל העמים והשרים והמלכים.¹¹⁹ ובגדתה גדולה מאוד יותר ממהלך סוס יותר משלשה ימים.¹²⁰ ובעיר בגדתה יש כשלשה אלפים יהודי¹²¹ וכולם הולכים בסודרים. ואין אדם רואה שום אשה שם, ויש לנשים מכנסיים ולא לאנשים,¹²² ואין שום אדם הולך בבית חבירו שמא יראה אשת חבירו, מיד הוא אומר לו פריא¹²³ למה באתה? ומכה אותו כברזל¹²⁴ שתלוי בדלת והוא יצא מדבר עמה,¹²⁵ והם מעוטפים בטליתות לבנים¹²⁶ של צמר וציצית והולכין בהן וראש ישיבה שבגדתה שמו שמואל ב"ר עלי הלוי ראש ישיבה¹²⁷ והוא שר, ויודע

105 צ"ל: אדומית. 106 ג נוסף משפט לפני תיבה זו: ועבר את חידקל. 107 כך! 108 ג חסרה תיבה זו. 109 ג חסרות שתי תיבות אלו. 110 ג בגדת בבל. 111 ג בנהר. 112 ג חסרה תיבה אחרונה. 113 צ"ל: נודות. 114 זו הצורה הרגילה שבכתב-יד זה, ג בגדת. 115 ג חליפי. 116 שתי אותיות קשות לפענוח. 117 ג נוסף שתי התיבות: המלך הגדול. 118 ג חסרה תיבה אחרונה. 119 ג חסרות שתי התיבות האחרונות. 120 ג המשפט האחרון שונה בניסוח, אך זהה בתוכן. 121 ג אלף, ראה לעיל, במבוא. 122 ג חסרות חמש תיבות אחרונות. 123 ג פרוץ, וכך נכון. 124 ג כבדיל. 125 ג עמו. 126 ג חסרה תיבה אחרונה. 127 נזכר גם אצל בנימין, עמ' לח לט. עוד בעניינו ראה לעיל, במבוא.

תורה¹²⁸ שכתב¹²⁹ ותורה שבעל פה וכל חכמות מצרים ואין דבר נעלם ממנו ויודע שמות וכל התלמוד יודע בגירסות.¹³⁰

אין עם הארץ בכל ארץ בכל ובארץ אשור ובארץ מדי ופרס שלא יודע כל עשרים וארבע ספרים וניקוד ודייקות¹³¹ וחסירות ויתירות כי אין החזן קורא בתורה אלא מי שתעמוד¹³² לספר תורה. ויש לראש ישיב' אלפים¹³³ תלמידים, ובפעם אחת יוצאים לפניו¹³⁴ וסביבו חמש מאות ויותר.¹³⁵ וקודם שידעו לומדים בעיר לפני תלמידי חכמים אחרים, וכשיודעין הולכין¹³⁶ לפני ראש ישיבה ורב אליעזר הוא ראש¹³⁷ תחת ראש ישיבה.

ובבית גדול מאוד¹³⁸ יש לראש ישיבה. ומחופה בפנים¹³⁹ במעילים והוא לבוש בגדי זהב והוא יושב למעלה, והתלמידים¹⁴⁰ למטה¹⁴¹ על הקרקע. והוא אומר למתורגמן,¹⁴² ואם אין המתורגמן יודע¹⁴³ שואל לראש ישיבה. והזקנים וישישים מקיפין אותו ויש לו כעשרים מתורגמנים.¹⁴⁴ אחד אמר לצד אחת מסכתא אחת מתורגם לאחרים [129 ב']¹⁴⁵ וכל התלמוד אומר בניגון, ואחר שגורסין מפרש להם.

ושנה אחת קודם שבא הרב ר' פתחיה לשם מת ר' דניאל ראש הגולה,¹⁴⁶ והוא יותר שר מראש ישיבה.¹⁴⁷ ולכולם יש ספר הייחס עד השבטים. ור' דניאל היה מבית דוד. ואין המלך נותן לחבר¹⁴⁸ ראש הגולה אלא על פי שרי היהודי. ורבי מאיר הלך למצרים ומפני המלחמה לא הלך עמו [הר"ר] פתחיה לשם.¹⁴⁹ ואין לשם ראויים להוות ראש סגולה¹⁵⁰ אלא אותם¹⁵¹ נשיאים שבנוה¹⁵² שהם מבית דוד. ומקצת השרים בחרים בר' דוד ומקצת בר' ישראל,¹⁵³ ועדיין לא הושוו, וכל¹⁵⁴ תלמידי חכמים. ולרבי דניאל לא היה לו בנים כי אם בנות. ורבי שמואל ראש ישיבה¹⁵⁵ היה לו ספר הייחס¹⁵⁶ עד שמואל הרמתי בן מ"ר לר'¹⁵⁷ אלקנה, ואין לו בנים אלא בת אחת והיא בקיאה בקרייא ובתלמוד והיא מלמדת בחורים את הקרייאה, והיא סגורה בבניין¹⁵⁸ והתלמידי' מבחורין¹⁵⁹ ואין רואין אותה.

128 ג' ומלא חכמה. 129 צ"ל: שבכתב. 130 ג' בגירסא. 131 ג' ודיוק. 132 צ"ל: שיעמוד. 133 ג' כאלפים. 134 ג' חסרות שתי התיבות האחרונות. 135 ג' נוסף: וכולם מבינים בטוב. 136 ג' אז יבואו. 137 ג' נוסף: הגולה. כוונתו כמסתבר לר' אליעזר ראש הסדר, ראה לעיל, במבוא. 138 ג' חסרה התיבה האחרונה. 139 ג' חסרה התיבה האחרונה. 140 ג' נוסף: יושבים. 141 ג' חסרה תיבה זו. 142 ג' נוסף: ומתורגמן אומר לתלמידים והתלמידים שואלים מן המתורגמן. 143 ג' ואם אינו יודע. 144 ג' חסר המשפט האחרון. 145 ג' חסרות שתי תיבות האחרונות, אך מאידך נוסף המשפט: ומתורגמן אחר אומר מסכת אחת לצד אחר. 146 הוא נפטר בשנת 1174, ראה לעיל, במבוא. 147 על מעמדו של ראש הגולה ביחס לראש הישיבה בזמנו של דניאל ראש הגולה, ראה לעיל, במבוא. 148 במשמעות להתקרב. ג' חסרה תיבה אחרונה ונוסף: להם. 149 ג' המשפט האחרון חסר, ראה לעיל, במבוא. 150 צ"ל: הגולה. 151 ג' נוסף: שני. 152 ג' חסרה תיבה אחרונה. 153 צ"ל: שמואל, וראה לעיל, במבוא. 154 ג' והם. 155 ג' חסרות שתי התיבות האחרונות. 156 ג' היחוס. 157 לא ברור פשר צירוף אותיות זה. 158 ג' נוסף: דרך חלון אחד. 159 ג' נוסף: למטה.

ובכל ארץ אשור ובדמשק ובערי מדי ופרס ובארץ בבל אין להן דין אלא מה שמסר ר' שמואל ראש ישיבה, ונתן¹⁶⁰ בכל עיר לרון ולהורות בעיר וחותרו הולך בכל הארץ¹⁶¹ ובכל ארץ ישראל והכל יריאים ממנו. ויש לו ששים עבדים¹⁶² שרודים את העיר¹⁶³ במקלות, והזקנים עומדים לאחורי התלמידים¹⁶⁴ ושאלו ממנו חכמת המזלות ושאר כל מיני חכמות ובלחלק ובחבור.¹⁶⁵

בארץ אררט מעט יהודי' יש שם,¹⁶⁶ כי מתחילה היו שם יהודי' הרבה בימי קדם והרגו זה את זה ונפרדו והלכו בכל ערי מדי ופרס, ובארץ כוש יש לו קהילות לאלפים ולרכבות.¹⁶⁷ ובארץ כוש ובארץ בבל יש יותר מששים רבוא יהודי' וכן בארץ פרס. ופרס יש גלות¹⁶⁸ הרבה וגדול ליהודי',¹⁶⁹ לכן לא בא הרב ר' פתחיה אלא בעיר אחת של פרס.¹⁷⁰ וכל יהודי שבבל¹⁷¹ נתן זהוב¹⁷² לראש הישיבה, כי המלך אינו מקבל מס, אלא ראש ישיבה. ושלוש גדול¹⁷³ יש ליהודים בארץ בבל, ואין להם כלל גלות.¹⁷⁴ והמלך היה אוהב מאוד ר' שלמה אביו של ר' דניאל,¹⁷⁵ מפני שהמלך מזרע מחמט וראש גולה מזרע דוד.¹⁷⁶ אמר לר' שלמה שהוא רוצה לראות את יחזקאל הנביא שעושה ניסים.¹⁷⁷ אמר לו שלמה לא תוכל לראות אותו כי קדוש הוא. ולא תוכל לראותו ולגלות את קברו. אמר אפפ"י¹⁷⁸ אני רוצה לדעת. אמר לו שלמה והזקנים¹⁷⁹ הנה ברוך בן נריה תלמידו קבור סמוך לו בחצירו.¹⁸⁰ ואם תחפוץ תגלה את קברו ואם תוכל לראות פני תלמידו ואחר כך תראה רבו. וקיבץ¹⁸¹ כל השרים וציוה לחפור. וכל מי שהיה חופר בקבר של ברוך בן נריה מיד נופל ומת. והיה שם זקן אחד ישמעאלי אמ' למלך אמור ליהודי' שיחפרו. אחריו אמרו היהודים אנו יריאים. אמ' להם המלך אם אתם תופשים תורתו של ברוך בן נריה לא יזיק לכם, כי רק¹⁸² כל ישמעאל שחופר נופל ומת. אמ' לו ר' שלמה והזקנים¹⁸³ תן לו¹⁸⁴ זמן ג' ימים שנתענה כדי שימחול לנו. נתן להם שלשה ימים.¹⁸⁵ ואחר שלשה ימים חפרו אחריו¹⁸⁶ יהודי' ולא הוזקו, וארון של ברוך בן נריה משני

160 ג נוסף: רשות. 161 ג הארצות. 162 ג נוסף: משרתים. 163 ג העם, וכך נכון. 164 ג לאחר עמידת התלמידים. 165 חכמת המתמתיקה. ג חסרות שתי תיבות אחרונות. 166 ג לפני משפט זה: וערים גדולים הם. 167 ג חסר המשפט האחרון. ושמה מבקש לרמוז פה ליהודי אתיופיה? 168 ג שיעבוד. 169 ג נוסף: צער גדול. 170 הכוונה לעיר שושן, ראה להלן. 171 כן! 172 ג נוסף: לשנה לגולגלתו. 173 ג חסרה התיבה האחרונה. 174 ג חסרות ארבע התיבות האחרונות. 175 אבי דניאל היה חסדאי, ראה לעיל, במבוא. ג המשפט האחרון שונה בנוסחו, אך זהה בתוכנו. 176 ג נוסף: המלך. 177 הכוונה לעלייה לקברו. על מסורות הפולחן הרבות סביב קברו, ראה: א' בן יעקב, קברים קדושים בבבל, ירושלים תשל"ד, עמ' לח-צח. 178 אף על-פי. והתכוון: אף על פי כן. ג חסרות ראשי תיבות אלו, ונוסף: הו'. 179 ג נוסף: אדני. 180 מקום קברו של ברוך בן נריה בבבל כבר נזכר במקורות למן המאה העשירית ואילך. ראה: בן יעקב, קברים קדושים, עמ' רכו-רכז. 181 ג קדם לתיבה האחרונה הפועל: הלך. 182 ג חסרה תיבה אחרונה. 183 ג חסרה תיבה אחרונה. 184 ג לנו. 185 ג חסרות ארבע תיבות אחרונות. 186 י חסרה תיבה אחרונה.

אבני שייש והוא בתוך שניהם ומקצת הטלית יצא מבין שניהם¹⁸⁷ וזוהר גדול שלא יכלו לראותו.¹⁸⁸ אמ' המלך אין שני מלכים בכתר בכתר¹⁸⁹ אחד, משם אין נאה ואין נאה לזה צדיק להיות אצל יחזקאל מיל¹⁹⁰ לא יכלו לזוז ממקמו וכל הסוסים והפרדים¹⁹¹ לא יכלו לזוז את הארון ממקמו. אמר לו ר' שלמה למלך¹⁹² כאן בחר לו הצדיק ליקבר, וקוברו שמה את ארונו. וציוה המלך לבנות עליו פלטין יפים על קברו.¹⁹³ ונתן הר' שלמה¹⁹⁴ כתב¹⁹⁵ להר"ר פתחיה בכל מקום שיבא שייתירו לו¹⁹⁶ ולהראות לו¹⁹⁷ קברות הצדיקים.¹⁹⁸ ובארץ בכל לומדים בפירו' רבינו סעדיה שעשה לכל¹⁹⁹ הקרייה²⁰⁰ ומששה סדרים ופירוש רבינו הגאון.²⁰¹ והן קוברין²⁰² תחת הר שנקרא סיני, לפי שהולך עד הר סיני. והר סיני עד אותו מקום אומ' הכל אחד הוא, והוא²⁰³ לבגדתה יום או ימים.²⁰⁴ והולך ר' פתחיה חותם של ראש ישיבה עמו, וכל מה שהיה מבקש אותו היה עושין ומראין אותו²⁰⁵ כל מה שישאל.²⁰⁶ והלך²⁰⁷ עד עיר ששמו פלומי²⁰⁸ יום אחד מבגדתה. ושם כהן חשוב וכל דרי בכל²⁰⁹ מודים שהוא מזרע אהרן²¹⁰ ויש לו ממנו ספר הייחס. ולפני אותו העיר פלומי יש קבר ובית יפה בנוי עליו. ואמ' לו הר"ר פתחיה²¹¹ [130 א] כי בא בחלום לאיש יהודי עשיר ואמ' אני שמא²¹² ברוזק משרי יכניעה²¹³ שהלכו בגולה ואני צדיק ואין לך בנים, ואם תבנה על קברי בית יפה ובניין יפה²¹⁴ יהיו לך בנים. מיד בנה עליו בית יפה ובניין יפה ויש לו בנים, ועשה שאילת חלום מי היה בקבר שם, ואמ' לו אני ברוזק שמי ואין לי שם אחר. ונתן הכהן להר"ר פתחיה²¹⁵ כחמשים בחורים ברמחים וכלי זיין לתיירו.²¹⁶ כי אומה אחת יש אצל בכל ואין חוששין מן²¹⁷ המלך, כי הם במדבר ונקראים חרמים על שם שגוזלין וחומסים מכל אומה והם במדבר.²¹⁸ ופניהם כעשב²¹⁹ ואין מאמינים באלהים.²²⁰

יחזקאל²²¹ ואומרים אדונינו ביחזקאל, וכן קורין לו כל הישמעאלים, והוא²²² כיומים כיום וכחצי או כחצי מבגדת וקברו במדבר ושם בין החוחים.²²³ והעיר קרובה כמו מיל לקבר וביד²²⁴ המפתיחות, וסביב לקבר של יחזקאל מוקפת חומה²²⁵

187 ג האבנים. 188 ג חסרות חמש תיבות אחרונות. ספור דומה על סגולותיו של קבר ברוך בן נריה מובא להלן. 189 התיבה הוכפלה. 190 ג נוספו שני משפטים: אני רוצה להביאו במקום אחר. ונשאו האבני שיש עם הארון וכשבא ברחוק מקבר יחזקאל מיל. 191 ג הפרדות. 192 ג נשמטה תיבה אחרונה. 193 ג ובנה עליו. 194 צ"ל: שמואל. 195 ג נוסף: וחותרו. 196 ג אותו. 197 ג ויראו לו. 198 ג קבורת תלמידי חכמים והצדיקים. 199 ג מכל. 200 הכוונה לכל התורה. 201 ג רב האי גאון. 202 ג קבורים [...] רבינו סעדיה ורב האי. 203 ג נוסף: קרוב. 204 ג חסרות שלוש תיבות אלו. 205 ג ויראים ממנו. 206 ג חסרות שלוש תיבות אחרונות. 207 ג נוסף: ר' פתחיה. 208 ג פולש. מקום בלתי מזוהה. 209 ג הכל. 210 ג נוסף: מאב ואם בלי דופי. 211 ג חסרות שתי תיבות אחרונות. 212 צ"ל: שמי. 213 צ"ל: יכניעה. 214 ג חסרות שתי תיבות אלו. 215 ג לו. 216 ותיירו אותו. 217 ג על. 218 ג חסרות שתי התיבות האחרונות. 219 ג נוסף: גרונא. 220 ג ואין מאמינים אלא באלוה יחזקאל. 221 ג תיאור שונה של מקום קברו של יחזקאל ראה אצל בנימין, עמ' מג-מה. 222 ג מהלך. 223 ג וישנו ביד החרמים. 224 ג נוסף: היהודים, וכך נכון. 225 ג נוסף: ועיר.

גדולה וחצר גדול. לחומה אין שער אלא שער קטן²²⁶ והיהודים פותחין את השער ונכנסין על ידים ורגלים כי נמוך הוא. ובחג הסוכות באים מכל הארצות שם²²⁷ והפתח מרחיב עצמו ומגביה מאליו עד שנכנסין בו עם הגמלים. ובאין שם כששים אלף או כשמונים אלף יהודים לבד מן הישמעאלים שבאים שם.²²⁸ ועושים שם סוכות בחצירו של יחזקאל ואחר כך מתקצר²²⁹ כבתחילה, וכל זה רואים ונותנים נדרים ונדבות על קברו. וכל מי שהיתה עקרה או בהמתו ערק²³⁰ ומתפלל על קברו ונענה.²³¹ והיה לשר אחד סוסיא ונתעקרה והיה מהלך בארבעים סוסים עד קבר יחזקאל²³² ונדר אם תלד הסוסיא יתן ליחזקאל. וילדה הסוסיא וירא השר כי טוב היה ויחמול עליו ולא נתנו.²³³ וברח הסוסיא²³⁴ ונכנס בחצר של יחזקאל כי נתרחה שער עד שנכנס והיה מחפש השר את הוולד ולא מצאו. שם על לבו ואמר שמא²³⁵ כשביל שנדרתי לתת לאותו צדיק יחזקאל, והלך שם ומצאו. ורצה להוציאו ולא יכול להוציאו, כי הפתח היה נמוך. אמ' היהודי שנכנס שם שמא נדרת לתת לאותו צדיק יחזקאל והודה לו ואמר נדרתי לו ומה אעשה שיוצאנו? אמ' לו היהודי קח כסף ושים על קברו אם סוסך יצא הרי זה פדוי, ויצא לחוץ כמה שנכנס הולך ונתן כסף על קברו ולא יצא. אמר היהודי הצדיק רוצה שתפתח²³⁶ אות' בשויו. וכשנתן שאין שוייו נתרחה הפתח ויצא הפרד.²³⁷ והרב ר' פתחיה²³⁸ הביא בידו זהוב וגרעין של זהוב שכך הוא כל זהוב חסר מעט זהב, וכששוקלין גרעין נותנין עם הזהוב או שוקל המשקל והביא הזהב והגרעין, ונפל בידו הגרעין. אמר על קבר יחזקאל אדוני לכבודך באתי ונאבד ממני הגרעין בכל מקום שהוא תלך ונדמה בעיניו מרחוק ככוכב.²³⁹ היה סבור שמא אבן טובה היא ראה ומצא גרעין של זהב שם²⁴⁰ ונתנו על קבר יחזקאל.

וכל ישמעאלים שהולך למקום שקורין מחמט²⁴¹ הולך דרך²⁴² יחזקאל ונותן²⁴³ נדבה ליחזקאל ונודר ומתפלל ואמ' אדונינו יחזקאל אם ישוב יתן לו כך וכך, ונהר כבר ונהר פרת ומתערבין יחד,²⁴⁴ ומק²⁴⁵ הוא דרך במדבר והולכים שם בארבעים ימים, ומשם מי שאינם טועים²⁴⁶ בדרך הולכים בעשר ימים²⁴⁷ עד נהר שבתיון.²⁴⁸

226 ג נוסף: וקצר. 227 ראה: בנימין, עמ' מד: "ובאים מארץ מרחק להתפלל מראש השנה ועד יום הכפורים, ועושין שם שמחה גדולה". 228 ראה: שם, עמ' מד-מה: "וגם בני גדולי ישמעאל באים שם להתפלל מרוב חיבתם ביחזקאל הנביא". 229 ג מקטין הפתח. 230 צ"ל: עקר. 231 ג חסרה תיבה אחרונה. 232 ג והיה כמהלך ארבעת ימים מקבר יחזקאל. 233 ג נוסף: ליחזקאל. 234 ג וברח לו הוולד של הסוסיא מעצמו. 235 ג חסרה תיבה אחרונה. 236 צ"ל: תפדה. 237 ג חסרה תיבה אחרונה. 238 ג נוסף: הלך על קבר יחזקאל. 239 ג ניסוח שונה של המשפטים האחרונים. 240 ג חסרות שלוש התיבות האחרונות. 241 ג שמא הכוונה לעיר מכה, מקום קברו של מוחמד. 242 ג נוסף: קבר. 243 ג נוסף: מתנה. 244 ג חסר המשפט האחרון. 245 ג שמא מתכוון לעיר מכה? ראה גם לעיל, הערה 241, וצ"ע. 246 ג ומי שיודע. 247 ג נוסף: מקבר יחזקאל. 248 ג סמבטיון. על התעניינותו המיוחדת של ר' פתחיה בנהר הסמבטיון ראה לעיל, במבוא.

וכל מי שרוצה ללכת מארץ מרחוק מפקיד כסף²⁴⁹ או שום חפץ על קבר יחזקאל, ואומר אדונינו יחזקאל שמור לי חפץ זה עד שאשוב ואל תניח לשום אדם לקחת אלא ליורשיי. וכמה כסין של ממון שלפני כמה שנים מונחים שם,²⁵⁰ והיהודי שעם הר"ר פתחיה²⁵¹ רצה ליקח²⁵² ספר אחת כי יש ספרים הרבה ולא יכול כי איסורין²⁵³ או עיוורין יבואו לו כמה שיקח שום דבר, לכך מתפחדין²⁵⁴ כל העולם כולו ממנו.²⁵⁵ ומי שלא ראה בניין הגדול²⁵⁶ שעל קבר יחזקאל לא ראה בניין יפה מעולם, ובפנים מצופה²⁵⁷ זהב, ועל הקבר סיד גבוה כאדם, ועל הסיד סביב ועל גביו בניין ארז מוזהב. ואותו בניין ולא ראה אדם דוגמתו. ויש לו פתחים²⁵⁸ שאדם מכניס ראשו ומתפלל ולמעלה הימנו כחופה²⁵⁹ גדולה של זהב ומעילים יפים מקיפים²⁶⁰ וכלי זכוכית בתוכן יפה מאוד. והשלשים נירות של שמן זית²⁶¹ יומם ולילה והשמן זית קונין מן המעות²⁶² שנותנין לו,²⁶³ ויש ממון גדול²⁶⁴ ממתנות [130 ב] שנותנין על קברו כמאתים פרנסים, וזה מונח²⁶⁵ אחר זה, ומתקנים בית הכנסת מאותו ממון, ואם יש סופק²⁶⁶ בבית הציבור אז מתקנים בתים ומשיאין בו יתומים ותלמידים שאין להם מה להתפרנס.²⁶⁷

ובבגדתה יש שלשים ושנים²⁶⁸ בתי כנסיות לבד משנים²⁶⁹ שבנה אדונינו ר' דניאל²⁷⁰ במקום שעמד המלאך משפת היאור מזה אחד ומה אחר, כמו שכתוב בספר יחזקאל.²⁷¹

ובהיות הר"ר פתחיה על קבר יחזקאל ראה בכיתו עוף שפניו פני אדם. והיה הפרנס שתיירו²⁷² מצער ואמ' אנו תפושים מסורת בידינו מאבותינו כל בית שזה העוף דומין לפני אדם נמצא בו יהיה חרב, וראה כשרצה העוף לצאת מן החלון נהפך העוף ומת, ושמת הפרנס שבידו המפתח של שער²⁷³ מאחר שמת העוף נהפכה הגזירה.

שלח²⁷⁴ מהם הנה וסיפר כל מה שהולך מביהם הכל למזרחו של עולם. ביהם למזרח ריג נשפורק ורוסיא מזרח לפולן ומפולן לפיהם, ומשם פניו למזרח והלך בששה ימים.²⁷⁵

כשחזר מספר²⁷⁶ יחזקאל ומבי כשנשתן²⁷⁷ דשף ויתבי²⁷⁸ חזר לחילי מהלך יום מבגדתה, והלך בששה ימים והלך עד קברו של אדונינו עזרא הסופר. ואמרו בימי

249 ג כיסו — ממון. 250 ג נוסף: והיו שם ספרים. 251 יתכן שהוא ר' מאיר הנזכר לעיל, שהצטרף למסעו של ר' פתחיה. 252 ג ורצה להוציא אחד מן הרקים. 253 צ"ל: ייסורין. 254 ג מתפארים. 255 ג מיחזקאל. 256 ג פלטיין. 257 ג מחופה. 258 חלונים. 259 ג עשוי כיפה. 260 ג נוסף: מבפני'. 261 ג נוסף: דולקים שם. 262 ג המתנות. 263 ג נוסף: שם השמן זית ומדליקין עליו כשלושים נירות. 264 ג ויש ממונים על המתנות. 265 ג ממונה. 266 כך! ולא ברורה הכוונה. 267 ג שני משפטים אחרונים בניסוח שונה. 268 ג שלשה. בנימין, עמ' מב, מונה "כ"ח בתי כנסיות". 269 ג מאותה. 270 הוא ראש הגולה הנזכר לעיל. 271 ג דניאל. 272 ג השוער. 273 ג השוער. 274 הכוונה לר' פתחיה. 275 עד לקבר עזרא הסופר, ראה להלן. ג חסר קטע זה. 276 כך! ונראה שהתכוון: מקבר. 277 צ"ל: כנשתן — בית כנסת. 278 השווה: בנימין, עמ' מו.

קדם היה נשכח²⁷⁹ קברו של עזרא ובא רועה וראה תל וישן עליו ובא לו בחלום ואמר לו אמור לשלטון אני עזרא הסופר שיקחני על ידי יהודי וישימני במקום פלוני ואם לא כל בניו ועמו ימותו. ולא רצה השלטון להאמין²⁸⁰ עד שמתו קצת²⁸¹ מבניו והביא יהודים בכבוד גדול. וחפרו ומצאו שהיה באבני שיש ועל השיש כתוב אני עזרא הסופר וקברוהו במקו' שאמר ובנו פלטירין על קברו, וכשבא י"א שעות ביום היה יורד עמוד האש ועומד לקברו עד לרקיע והיו הולכים שלשה או ארבע פרסאות לאורו. ובכל הלילה²⁸² יש על קברו עמוד האש כשהיה מתפלל. והנשים טוות לאורו,²⁸³ וכל הישמעאלים משתחווים שם. וכל המפתחות שעל קברו חכמי היהודים והיהודי' לוקחין הנדרין ומפרנסין יתומים ויתומות ותלמידים ובתי כנסיות.²⁸⁴

וקודם שהולך לקברו של עזרא הסופר הלך בשמונה ימים לשושן הכירה, ואין בו אלא שני יהודים צבעים, והראה להם החותם²⁸⁵ והראו לו את ארונו של אדונינו דניאל כי מתחילה לא²⁸⁶ היה קבור לשם, ובאותו צד שהיה קבור היה שובע גדול והצלחה וברכה, ואומרים שהיה מצד אחר מעבר הנהר לפי שאין קבר הצדיק בחלקינו, לפיכך אין כארצינו²⁸⁷ מבורכת, והיה מלחמות תדיר ביניהם. מלחמות אלה עם אלה לגזול את ארונו עד שראו²⁸⁸ הזקנים ועשו פשרה ביניהם ולקחו ארונו הארון של נחשת קלל ונעין²⁸⁹ בנהר עמודי ברזל גבוהי' ותלו בשלשלאות של ברזל לעמודים והוא באמצע הנהר ומן המים לארון כעשר אמות ורואים למרחוק הארון מפני שהוא נחשת קלל ונראה כזכוכית יפה.²⁹⁰ ואומרו לו היהודים כל ספינה שהולכת תחת הארון, אם הגונים²⁹¹ בה ילכו לשלום, ואם לאו תטבעו במים ויריאים לעבור שם, ואומרו לו היהודי' שבאים תחת ארונו יש דגים שנזמים של זהב או של נחשת באוזני הדגים. והישמעאלים נותנים להם לחם ואינם אוכלין, שאותם דגים אינן אוכלין לחם של גוים אלא של יהודי', ואמרתי לו איך ידעת שנזמים באוזני הדגים, אמ' לי היהודי שהיה שם, והם היו נאמנים כדיבורם.²⁹²

הרב ר' פתחיה לא עבר ארונו שעל שפת הים²⁹³ הנהר ראה ארונו וחזר לבגדת, והראו לו גמלא פרחא דנמוך הוא,²⁹⁴ כשיחפרין לרכוב עליו קושרים אדם עליו שלא יפול, ורוכב ביום אחד שלא יכול סוס טוב להולך בט"ו ימי' ויותר מט"ו ימים, יכול הגמל ללכת ביום אחד, אלא שאין אדם יכול לסבול שרוכב עליו, וברגע אחד מדליג מיל. והראו לו שערי בגדת והשערים גבוהים²⁹⁵ ורחב י' אמות,

279 ג נשבר. 280 ג לא חש לאותו דבר. 281 ג ומתו הרכה. 282 התכוון לכתוב 'הלילה' ונשתבש. 283 ג חסרים שני המשפטים האחרונים. 284 ג קטע זה בא בניסוח שונה במידה ניכרת. 285 ג נוסף: של ראש הישיבה. 286 ג חסרה התיבה האחרונה. 287 ג ארצינו, וכך נכון. 288 ג שבאו. 289 ג ונעשו. 290 מסורת עם מוטיבים דומים במקצת מובאת אצל בנימין, עמ' נ. שרדו מסורות אחדות סביב פולחן קברו, ראה: בן יעקב, קברים קדושים, עמ' קכג-קלז. 291 ג זכאים. 292 ג חסרים חמישה משפטים אחרונים. 293 תיבה שיש למחקה, שכן בהקשר זה מדובר בנהר. 294 ג נוסף: ורגליו דקין. 295 ג נוסף: ק' אמה.

והם של נחשת קלל ומצויירים, שאין שם אומן²⁹⁶ בעולם שידוע לצייר²⁹⁷ דוגמתו, והשערים הובאו מירושלים בגולה.

ויש לראש ישיבה כששים עבודים.²⁹⁸ ומי שלא יעשה ציווי במהרה יכוהו. והכל יריאים ממנו והוא צדיק ועניו ומלא תורה ומלוכב בגדי כהונה מזהב²⁹⁹ כמלך, והלך בשני ימים³⁰⁰ עד³⁰¹ בבל הישנה.

והני בית של נבוכדנאצר חרב כולו,³⁰² ואצל ביתו עדיין³⁰³ עומד ביתו של דניאל³⁰⁴ אבן שייש, ובמקום רגלו שייש. ומעלה אחרת שהיו בה כתוב שמו.³⁰⁵ ובכותל שבין בית דניאל לבית נבוכדנאצר היה חלון קטון שהיה משליך בו את הכתבים לנבוכדנאצר,³⁰⁶ ולפניו מקום מושבו דניאל³⁰⁷ היו שלשים³⁰⁸ מעלות למטה שהיו יושבים לפניו שלשים חכמים כשרים. ואצל מושבו לימינו ליקח³⁰⁹ אבן אחת ואומרי' היהודי' שיש מסורת בידם ששם כלים מבית המקדש [131 א]. ופעם אחת באו שלטונים לחפור מפני שהוגד להם, וכשלוקחו האבן נופלו כולו ומתו ולא³¹⁰ לקחו כולם מאומה.³¹¹ ולפיכך אין שם אבן בברזל³¹² ולכל אחד יש לו מקוה בחצירו, ולא יתפלל עד שיטבול, וכל הולכי דרכינן] הולכים בלילה, מפני שאינם יכולים לילך ביום³¹³ מפני החמימות. וכשהסוחר הולך לשם אז נתן הסחורה בבית אחד ובאים ומביאין בעמק במקום אחד. אם רוצים לתת כמו שדיבר הרי טוב הוא ויראה לכל, ואם ראה שמתקלקל מוסרים לו, והכל בנאמנות.³¹⁴

ובכל יש³¹⁵ בתי כנסיות גדולות לבד משל דניאל.³¹⁶ ואין חזן לשם, וראש ישיבה מתפלל,³¹⁷ ואחד אומר ביחד³¹⁸ כל מאה ברכות, ועונין ביחד אמן, ואחר"כ יעמוד אחד ויאמר ברוך שאמר במשך³¹⁹ בקול רם, ויעמוד אחד ויאמר כל השבחות ומסייעים אותו,³²⁰ אלא שקולו יותר בקול רם³²¹ כדי שא³²² שלא ימהרו, והכל אחריו. ואמר ישתבח קודם שיאמר ויושע. ואחר"כ יעמוד ומתפלל וחולקים התפילה להודאה.³²³ ולא ישיח אדם³²⁴ בבית הכנסת, והכל בלא מנעלים בבית הכנסת³²⁵ וכשלומדים לומדים³²⁶ בניגון, וראש ישיבה מראה באצבעו הניגון, והם מבינים איך,³²⁷ ויש בחור לשם שיש לו קול נעים ואמר מזמור בקול נעים, ואחיו של ראש ישיבה הוא סגן,³²⁸ ואומר בקול נעים בחול שהמועד מזמורים.³²⁹

296 ג אדם. 297 ג לעשות. 298 צ"ל: עבדים. 299 ג בגדי זהב וצבעונין. 300 ג נוסף: מבבל. 301 ג נוסף: קצה. 302 השווה: בנימין, עמ' מב. 303 ג עמוד. 304 ג נוסף: כאלו חדש ובמקום מושבו של דניאל. 305 ג ואבן אחד למעלה, שהספר מונח עליו שכתב משם. 306 ג חסרה תיבה האחרונה. 307 ג חסר משפט האחרון. 308 ג חסרה תיבה זו. 309 ג תקועה. 310 ג לפיכך לא. 311 ג משם. 312 ג חסר משפט האחרון. 313 ג חסר המשפט האחרון. 314 ג נוסח נרחב יותר של עניין הסוחר. 315 ג נוסף: שלשים. 316 הכוונה לראש הגולה דניאל בן חסדאי, וראה לעיל. 317 ג ולמי שמצוה ראש ישיבה יתפלל. על דבר מינוי חזנים על-ידי ראש הישיבה, ראה לעיל, במבוא. 318 ג ביחיד. 319 ג חסרה תיבה זו, וכך נכון. 320 ג נוסף: הקהל. 321 ג וקולו נשמע למעלה מכולם. 322 יש למחוק אותיות אלו. 323 ג חסרה התיבה האחרונה, ונוסף: לכמה חזנים. 324 ג ולא ידבר אדם עם חברו. 325 ג נוסף: יחפים. 326 ג וטועין. 327 ג היאך הוא הניגון. 328 ג חסר המשפט האחרון. לעניין סגן ראש הישיבה, ראה לעיל, במבוא. 329 ג נוסף תיאור הנוגע לניגוני המזמורים.

והיה הר"ר פתחיה בעולותיה³³⁰ דדניאל, וראה בגוב אריות עמוק מאוד, וכבשן האש עמוק,³³¹ והיה מלא מי גשמים.³³² ומי שיש לו חולי קדחת רוחץ וטובל בו, והוא מתרפה מיד.³³³ ועוד כשהיה בבגדת ראה שלוחים של מלאכי משך, כי מגוג רחוק משם³³⁴ כעשרת ימים. ומשך כעשרת יום,³³⁵ ואין משך³³⁶ עד הרי חשך רוכב³³⁷ בני היונדב³³⁸ ושבעה³³⁹ מלאכי משך בא מלאך בחלום לכל מלך ומלך³⁴⁰ שיעזבו חוקותיהם, אלא יתפשו תורה של בן עמרם, ואם לאו יחריבם ואת ארצם ולא יהוין...]ם עד שתתחיל לשחת הארץ, ונתגברו³⁴¹ [שבבע...].ם הללו אז כשראים זה השחתה.³⁴² אז שלחו לראש ישיבה שישלח להם לתלמידי חכמים, וכל מי שהוא עני ורוצה ללמוד³⁴³ והולך לשם ללמד את בניהם תורה ותלמוד ומבבל,³⁴⁴ ומארץ מצרים הולכים תלמידים שם ללמדם, והוא רואה³⁴⁵ השלוחים³⁴⁶ וגם הולכים לקבר יחזקאל, והמתפללים שם נענים.

ואמ' הר"ר פתחיה כיל³⁴⁷ הרי ארטט מבבל מהלך חמישה ימים, והרי ארטט גבוהים מאוד, והאחד גבוה למעלה ממנו ארבע הרים שנים כנגד שנים ומכסת³⁴⁸ התיבה נקבין אותם הרים ולא יכלה לצאת מהן. ושאלתי להר"ר פתחיה אם יש התיבה שם ואמ' לי אין שם עץ,³⁴⁹ אלא ההרים מלאים עשבים וקמשונים, ובלילה כשיורד טל יורד מן עליהן, ולמחר³⁵⁰ בא השמש ונמס ובאין ומלקטין, ובלילה ואם היה ממתין עד למחר אז יהיה טמון³⁵¹ אלא לוקחי' המן מן הקמשונים ומן העשבים ומבשלין אותן וחותכין אותן כי קשה הוא מאוד, והוא לבן כשלג. והעשבים והקמשונים מרים מאוד, וכן[שבשלין אותן מן המן יהיה מתוק כדבש.³⁵² וכשהלך הרב ר' פתחיה לקבר יחזקאל ראה מגדל של דור הפלגא, וכולו נופל והוא כהר גבוה,³⁵³ והעיר לפניו וחרב.

והמלך שהיה בימי שלמה³⁵⁴ אביו של ר' דניאל ראש גולה שראה הנוגה שיוצא מקבר ברוך בן נריה וטליתו נראה מעט בין שני אבנים³⁵⁵ יפים, מיד קבץ המלך כל השרים וכל העם והלך למק'³⁵⁶ לראותו בקברו, והנה הוא מובס, והיה הוא מוסרח וריח רע עולה ממנו שלא יכול לסבול אותו, וכשבא לקבר ברוך בן נריה שלם וטליתו קיים וריח טוב יוצא מקברו. והישמעאלים שהיו חופרי' אותו נופלים ומתו. כי אם היהודי' שחופרים חיו. לכך יודע שהיהודי' תופשי תורתו של ברוך בן נריה, והוא³⁵⁷ רוצה להתגייר ולגייר כל עמו, ובנה כל פלטין על קברו. ולא

330 ג בעילייה, ואולי הכוונה לביתו. 331 ג חסרה תיבה אחרונה. 332 ג חציו מלא מים. 333 ג חסרה תיבה אחרונה. 334 ג נוסף: כמהלך. 335 ג חסרות שלוש תיבות אחרונות. 336 ג והארץ מושך. 337 ג חסרה תיבה אחרונה. 338 ג נוסף בן רכב. 339 ג ולשבעה. 340 ג חסרות שלוש תיבות אחרונות. 341 צ"ל: ונתגיירו. 342 ג משפטים אחרונים בנוסח שונה במקצת. 343 צ"ל: ללמד. 344 ג בכלי. 345 הכוונה לר' פתחיה. 346 לעניין סיפור "השלוחים" ראה לעיל, במבוא. 347 תיבה או שתיים שנמחקו על-ידי הכותב. 348 ג ונכנסה. 349 ג חסר המשפט האחרון. 350 ג חסרה תיבה אחרונה. 351 ג נימוס. 352 ג ספור זה מובא בנוסח שונה. 353 ג נוסף: מאד תל עולם. 354 צ"ל: חסדאי. 355 גנוסף שייש. 356 שמה הכוונה למכה, מקום קברו של מוחמד. ראה לעיל, הערות 241, 245. 357 הכוונה למלך.

הספיק להתגייר עד שמת, ונתבטלה הגזירה שרצה לגייר כל ארצו ועמו.³⁵⁸ עזרא הסופר בסוף בבל³⁵⁹ וכשהעמוד האש³⁶⁰ עליו, ואז³⁶¹ רואים בית שבנוי עליו מפני זוהר שעל קברו ואחוריה עוליתיה דר' דניאל,³⁶² פרדס נאה והתמרים עדיין שם והברית³⁶³ שלו מים טובים ויפים, ומי שהיה מעט לשם היה מבין לשונם כי קרוב הוא לשוניהם,³⁶⁴ הוא תרגום³⁶⁵ כגון: דריך³⁶⁶ לחום הוא לחם כשר בקר. ובארץ ישמעאל³⁶⁷ גדל הזהב בין העשבים,³⁶⁸ ואז בלילה רואים והשראים³⁶⁹ מהרו³⁷⁰ ומסמנין, ועושיין סימן³⁷¹ באפר או בסיד, ולמחר בואין ולוקטין העשב שהזהב עליו. לכך הזהובים הנמצאים לשם שיש להם³⁷² הרבה.

והדר וחזר פניו למערב וחזר לנינוה ומנינוה לניצבין. ובית הכנסת שבנה עזרא הסופר על גבולים³⁷³ ועל האבן חקוק עזרא הסופר. ובניצביים כשמונה אלף³⁷⁴ יהודים, והלך משם לחרן ולאום נהרים,³⁷⁵ ומשם לחמת, וכל הערים היגיד לי שם. ובכמה ימים הלך מזו עד זו ואינו צורך לכתוב, ומשם לחלב, והוא ארם צובה, ולמה נקרא שמו חלב [131 ב] כי בהר היה צאנו של אברהם אבינו ומעלות יורדות מן ההר ששם,³⁷⁶ מושיט ונותן³⁷⁷ לעניים חלבו והולך לדמשק, והיא עיר גדולה ומלך מצרים מולך³⁷⁸ עליה,³⁷⁹ ושם כעשרת אלפים יהודים ונשיא להם וראש ישיבה ר' עזרא מלא תורה,³⁸⁰ כי סמכו ר' שמואל ראש ישיב' שבבל.³⁸¹ ובדמשק בתוך גנות ופרדסים ארץ טובה, וסילונות גבוהים והכל³⁸² טובים מאוד. ואומר הישמעאל אם יש גן עדן בארץ זה דמשק, ואם בשמים הוא א"כ זה הוא כנגדו.³⁸³ ובדמשק³⁸⁴ רואה לצדידין הר שיעיר והר חרמון והר הלבנון, ואמר שבכל ארץ סיחון, ואף אין בו עשב וצמח והם כמהפכת סדום ועמורה. וראה קבר ארון שמינים אמות ואומר' לו הישמעאלים ההולכים עמו³⁸⁵ הוא קבר נח,³⁸⁶ אבל היהודים לא אמרו לו. וסוריא כמהלך עשרים³⁸⁷ ועבר הירדן ממערב.³⁸⁸

358 ג נוסח שונה לסיפור זה. סיפור נוסף על סגולות המקום ראה לעיל. 359 שרדו מסורות שונות סביב פולחן קברו, ראה: בן יעקב, קברים קדושים, עמ' קלח-קפח. 360 ג ענן. 361 ג אין, וכך נכון. 362 ראש הגולה — דניאל בן חסדאי. 363 ג והבאר, וכך נכון. 364 ג ללשונינו. 365 הכוונה לארמית. 366 ג נוסף: דרך. 367 הכוונה לבבל. 368 ג כעשבים. 369 לא ברורה משמעותה של תיבה זו, ונראה שהיא מיותרת. 370 ג זהרו 371 ג נוסף: בארץ. 372 ג נוסף: זהב. 373 ג ניסוח אחר של המשפט. 374 ג כשמונה מאו'. 375 ג נוסף: שני נהרים. 376 ג שמשם, וכך נכון. 377 ג חסרה תיבה אחרונה. 378 ג מושל. 379 הכוונה לסלאח א-דין, שכבש את סוריה בשנת 1174. 380 נזכר אצל בנימין, עמ' לא: "ושם ראש הישיבה של ארץ ישראל ושמו ר' עזריה". עיין עליו לעיל, במבוא. 381 כך! 382 ג והמים, וכך נכון. על שפעת המים בדמשק מספר גם בנימין, עמ' ל. 383 ג נוסף: בארץ מלמטה. 384 ג ומי שהולך לדמשק. 385 ג חסרות שלוש תיבות. 386 ג שם בן נח. 387 ג נוסף: יום. 388 ג נוסף: כמו שאמרו ממערת פמיס. 389 ג קהילה. 390 ג חסרות שתי התיבות האחרונות. 391 בנימין, עמ' כט, מציין ש"בטבריה כמו חמשים יהודים". 392 ג שבנה יהושע בן נון. 393 ג חסר משפט אחרון. 394 ג נוסף: מקברו. 395 ג בכוכין. 396 אות זו שורבכה בטעות. 397 ג נהוראי. 398 מסתבר שתיבה זו נמחקה על-ידי המעתיק, אף כי אין ניכרים עליה סימני מחיקה.

ובא לטבריא, לשם יש קהילות³⁸⁹ וגם בארץ ישראל יש קהילות, אבל שאין הרבה יחדיו אלא כמאה ומאתים או שלש מאות או ארבע.³⁹⁰ ובטבריא יש בית כנסת,³⁹¹ ואומרו לו שיהושוע בן נון³⁹² כשעבר את הירדן היה מתפלל שם.³⁹³ ובציפורי רבינו הקדש קבור וריח טוב יוצא מקברו, וכשרחוקים מיל³⁹⁴ מריחים הריח הטוב שיוצא מקברו. וכל קברות ארץ ישראל³⁹⁵ ולא של בבל, לפי של בבל מים מצויין, ולא יכלו לחפור מערות עמוקים. ומזרעו של רבינו ר³⁹⁶ ושמו ר' נהוריא³⁹⁷ ויש לו ספר החיי³⁹⁸ היחס עד ר' ³⁹⁹ ויש לר' נהוריא בן וקרא שמו ר' יהודא על שם ר' יהודא. ור' נהוריא רופא מומחה הוא ותלמיד חכם וצדיק.⁴⁰⁰ וטבריא וציפורי וכל ערי שבמישור נקראו גליל תחתון לפי שאינם בהרים. וראה אושיא⁴⁰¹ ושפרעם⁴⁰² ועכו, ויש יהודים שם. וביבנה יש מעי⁴⁰³ שם שנובע כל שישה ימים, ובשבת אינו נובע כלום.⁴⁰⁴ ובגליל התחתון יש מערה וכפנים רחבה⁴⁰⁵ מצד אחת של מערה קבר שמאי ותלמידיו,⁴⁰⁶ ובאמצע המערה יש אבן גדולה חלולה כמו כוס ונכנס בו⁴⁰⁷ כארב[ע]ים סאה ויותר, וכשבא אדם לשם, אם יש בעל תורה⁴⁰⁸ הוא אז יהיה האבן מליאה מים וירחץ ידיו ומתפלל ויבקש כל מה שרוצה, ואין האבן חלולה מתחת, כי אם⁴⁰⁹ המים עליו ובאין מן הארץ⁴¹⁰ ונעשה נס ומתמלא מאליו, וכשבא אדם לשם שלא הגון אז יהיה אינו מוצא באבן אפילו טיפה אחת. וכשבא במערה איש הגון אז יהיה האבן מליאה מים וירחץ ידיו ויבקש על קברם, ואם ישאבו מן האבן כדי מים לא תהיה חסירה אלא מליאה לעולם.⁴¹¹

ואחר כך היה עולה בהרים ונקראו גליל העליון לפי בהרים שעולה בהרים ובגליל העליון יש קבר עובדיה הנביא. והר גבוה מאוד וההר עשוי מעלות שעלי⁴¹² שעולין בו באמצע ההר קבר יהושוע בן נון ואצלו כלב בן יפונה, ואצלם נובע מעיין טוב.⁴¹³

ואומר הרב ר' פתחיה שכל ארץ ישראל כמהלך ג' ימים. והלך משם לקבר יונה בן אמיתי בפרדס,⁴¹⁴ וכשבואין גוים לשם אין שומר הפרדס נותן להם מאומה. ושומר הפרדס הוא גוי. וכשבא יהודי⁴¹⁵ לשם מקבלו בפנים יפות, ואומר להם יונה בן אמיתי היה לכאן. ורואה לתת לכם משלו,⁴¹⁶ ומאכיל את היהודי.

399 הכוונה לרבינו הקדוש. 400 ג חסרות חמש תיבות אחרונות, ונוסף: ומוכר בשמים בשוק ובניו לפניו בחנותו ומכיסין שלא יראו לכאן ולכאן. 401 צ"ל: אושא. 402 ג נוסף: שהיה רבן גמליאל במקום שנהדרין. 403 צ"ל: מעיין. 404 ג ובשבת אפילו טיפה אחת אין בו. על פי הדגם של נהר סמבטיון. 405 ג נוסף: גבוה. 406 ג נוסף: ומצד אחר הילל ותלמידיו. 407 ג בבית קיבולה. 408 ג בני אדם הגונים. 409 ג אין. 410 ג הקרקע. 411 ג סיפור האבן שבאמצע המערה בנוסח שונה, קצר יותר. 412 תיבה שיש למוחקה, אף כי אין עליה סימני מחיקה. 413 ג נוסח רחוק, הכולל עניינים שאינם נרמזים פה. 414 ג והיכל יפה בנוי עליו ויש אצלו פרדס וכל מיני פירות שם. 415 ג בלשון רבים. 416 ג לכך ראוי לכם משלו.

ובא על קבר רחל אפרת מהלך כחצי יום מירושלים. ועל קבר רחל⁴¹⁷ יא אבנים כנגד י"א שבטים שהעמיד כל אחד ונאחד את אבניו על קברה והם של שייש⁴¹⁸. ואבן אחת גדולה מכולם וזה של יעקב,⁴¹⁹ ורחוק מקבר⁴²⁰ מיל כזמריא,⁴²¹ ולקחו האבן הגדול שעל קבורת רחל וקבעו אותו בבניין של ע"ז,⁴²² ולמחר ראי⁴²³ ואין שם האבן בבניין, וראו אותה על קבורת רחל ככתחלה, כך עשו כמה פעמי' כשלוקחים האבן על קבורת רחל למחר מוצאים על קברת רחל ונמנעים מלקחתה עוד. והיה חקוק על האבן יעקב, וראה האבן אשר על פי הבאר שאצל חרן וארבעים בני אדם אין מזיזין אותה ממקומה, וכת⁴²⁴ ויגל את האבן מעל פי הבאר⁴²⁵ הוא לבדו.⁴²⁶ והבאר עמוק כשלש מאות אמה, ואין מים מצויין שם.

והלך לירושלים ואין שם יהודי' אלא ר' אברהם הצבע, ונותן⁴²⁷ הרבה למלך שמניחו שם והראו⁴²⁸ לו אותו יהודי הר הזיתים⁴²⁹ וים המלח וסדום ועמורה, ואין בו עשב, וזה שאמר הכתוב ותהי נציב מלח⁴³⁰ לא⁴³¹ ואומ' שלא רואה, וגם אבנים שהעמיד יהושע לא רואה.

והלך לחברון, והנה על המערה היכל גדול שבנה אברהם אבינו, ויש בו אבנים גדולות כאמות.⁴³²

ובירושלים יש שער שהיהודי' קורי' לו שערי רחמים, ואותו שער מלא אבנים וסיד, ואין שום יהודי רשאי לבא שם.⁴³³ ופעם אחת רצו הגוי' להאסיר⁴³⁴ האבנים ולפתוח השער של רחמים⁴³⁵ ונתרעשה ארץ ישראל, והיתה מהומה גדולה⁴³⁶ בעיר,⁴³⁷ כי יש שם מסורת ליהודי', כי באותו שער גלתה שכניה ובו עתיד לשוב. והוא מכוון כנגד הר הזיתים. והר הזיתים נמוך ממנו, והעומד בהר הזיתים ראוהו.⁴³⁸ ובדמשק זה חוץ לעיר כמו מיל,⁴³⁹ ויש בו בית הכנסת שבנה אליהו הנביא זכור לטוב,⁴⁴⁰ שהיה מתפלל שם ועדיין הרבה פעמי' רואים אותו שמתפלל. לא מצאתי יותר.⁴⁴¹

סליק ספר הרב ר' פתחיה בש[ם] שוכן בשמיא.

417 ג חסרה תיבה אחרונה. 418 ג נוספים משפטים אחדים. 419 המסורת על אחת עשרה האבנים שעל קבר רחל מצוייה כבר אצל בנימין, עמ' כו. 420 הכוונה לקבר רחל. 421 צ"ל: כומריא. 422 עבודה זרה, כנסייה. 423 צ"ל: ראו. 424 וכתוב. 425 בראשית כט, י. 426 ג חסרות שתי תיבות אחרונות. 427 ג נוסף: מס. 428 ג והראה. 429 ג תוספת של משפטים אחדים. 430 בראשית יט: כו. על תצפית לים המלח וסדום מהר הזיתים מעיר גם בנימין, עמ' כד. 431 תיבה מחוקה. 432 ג וכל אחת כמו שבעים אמות. ושם תוספת של כמה משפטים. 433 ג נוסף: וכל שכן גוי. 434 צ"ל: להסירן. 435 ג חסרות שתי התיבות האחרונות. 436 ג חסרה תיבה אחרונה. 437 ג עד שחדלו. 438 צ"ל: רואהו. 439 ג חסרות שתי התיבות האחרונות. 440 ג ישיבת בתי כנסיות, אחת שבנה אלישע ואחת שבנה רבי אלעזר בן עזריה. 441 ג תוספת של משפטים אחדים עד לסיומו של הטקסט.